

MISAONI I VJERSKI ŽIVOT NARODÂ DREVNE MESOPOTAMIJE

Marko Višić

The author of the study „Thought and Religious World of the People of Ancient Mesopotamia“ written from the point of view of natural philosophy, offers a thorough and argued description of spiritual and religious life of the ancient Sumerians, Acadians, Babylonians, Assyrians including the pantheons and religious systems of other people, Phoenicians, Hittites, Hurrians, etc. The author supported his own theoretic explanations and assertions with corresponding citations from the literary heritage of those peoples, which is why this study contains integral translations of almost all important works of religious literature, especially the translation of ten anthems and prayers of exceptional beauty.

I Misaoni život starih Mesopotamljana

1. Mitotvorna i simbolička misao narodâ stare Mesopotamije

Što god se dublje i svestranije izučava duhovni i vjerski život najstarijih istorijski potvrđenih narodâ drevne Mesopotamije - Sumerana, Akađana, amorićanskih Vavilonjana i Asirana - to se više stiče utisak da se kod tih naroda filozofijski, odnosno umni poticaj k spoznaji bitnosti stvari i proishodišta svega postojećega u kosmosu javlja prije logičkog razmatranja pojavnog svijeta u cijelom universumu. Tome su valjan dokaz njihovi, s razumom i

prirodnim poretkom stvari usklađeni kosmogonijski i teogonijski sustavi koji u sebi sadrže bitne i funkcionalne elemente neophodne u procesu stvaranja, te nam se mit i simbolika, odnosno slikovitost, koje u tim sustavima obavijaju sve faze postanja kosmičkog života, pokazuju kao osmišljena i ljudskom duhu sukladna tvorevina¹.

Mit je taj koji na slikovit način u drevnim kosmogonijama i teogonijama nastoji dati odgovor na prastara čovjekova pitanja: otkuda i kako, zašto i kamo?

Kad mit iz svekolike amorfne građe o postanju i bivstvovanju svega postojećega u kosmosu, te iz bezbroj tvornih sila, što ih drevne civilizacije Bliskog istoka oličiše u božanskim bićima, stane izdvajati istinski prirodne tvorne sile što same sobom manifestuju red i poredak, kako u toku samoga stvaranja, tako i u procesu održavanja stvorenog, tada mit prestaje biti naivnom slikom o postanju svijeta, tako prelazeći u osmišljen pogled o postanju i uređenju svekolikog kosmičkog života. Iz rečenog nužno slijedi da na kosmogonijske i teogonijske sisteme drevnih Akađana, Vavilonjana i Asirana koji navedene sisteme skoro u cijelosti preuzeše od Sumerana, potom na kosmogonijske i teogonijske sisteme tajanstvenih Hurijaca, tih najvećih širitelja sumerske civilizacije, prvenstveno pisma i religije, zatim Hetita (ispravnije Hatta) koji nas i danas zadivljuju svojim etosom iskrenosti, što duguje njihovom vjerovanju da bogovi sve vide i znaju, kao i navedene sisteme Hanaanaca ili Kanaanaca, kako ih zvahu drevni Egipćani, odnosno Ugarićana i Fenićana - valja gledati kao na najstariji vid sustavnog umovanja o postanju, kako kosmosa tako i svekolikog života u njemu; umovanja u spe-

¹ Ovamo se, u ovom pogledu, mogu pridružiti i stari Egipćani. O mitskoj i simboličkoj misli drevnih Egipćana, poštovani se čitalac, uz ostalu literaturu, može pobliže obavijestiti i iz naše studije *Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana*, pisane kao uvod u *Egipatska knjiga mrtvih*, „Svjetlost“, Sarajevo 1989, str. 7-53. (Dalje *Knjiga mrtvih*).

kulativnom, s razumskim izlaganjem usklađenom obliku, što predstavlja osnovu najstarije prirodne filosofije.

Ovakva, na iskustvu zasnovana spekulativna misao, što na vidovit, intuitivan način koji se, kad je riječ o mišljenju Bliskog istoka, može smatrati ishodišnom tačkom, kako u spoznajnom procesu svega postajućega i bivstvjućega - po tome je mišljenju pak sve u vječnom postajanju i bivstvovanju - tako i u racionalnoj analizi, odnosno sintezi postojećih pojava u Prirodi, zadjenula se, kao što gore rekosmo, u mit i simboliku, odnosno slikovitost.

Ovo nam, dalje, kazuje da su narodi bliskoistočnih civilizacija svoje misli o postanju, razvitku i opstojnosti universuma i svega u njemu postojećega iznosili u vidu mitova, priča i slika i, u skladu s tim, te pojave jedino tako i razumijevali. Isto tako, prilikom razjašnjavanja nekog događaja ili prirodne pojave, ti su narodi, umjesto analizi i sintezi, pribjegavali mitu, priči, dramskoj priči u kojoj onaj ko kazuje tu dramsku priču u njoj uzima punog učešća. Ako je, naime, drama prikaz života u akciji, odlikujući se dubokim doživljavanjem i proživljavanjem onoga što prikazuje, pritom imajući u vidu sve sudionike drame, jer u njoj nema pasivnih posmatrača, onda nam je jasno zašto su drevni narodi Bliskog istoka pribjegavali mitu kao dramskoj priči. Dramsko izlaganje zbivanja u mikrokosmosu i makrokosmosu kod bliskoistočnih naroda biva još shvatljivije i, štaviše, jedino ono i pristaje njihovoj misli, ako se ima na umu da je po njihovom dubokom uvjerenju i osvjedočenju cijeli kosmos košnica života, jer oni naprosto nisu poznavali beživotni svijet. Čovjek kao jedinka i cijelo društvo samo je određena manifestacija, tačnije, individualizovani oblik sveopšteg kosmičkog života koji se konkretizuje u bilinskom, životinjskom i ljudskom životu, ali i u mineralima, munji i gromu, riječju, u svakom pojavnem obliku. Kako je, dalje, u spekulativnoj misli narodâ Bliskog istoka analogija bila osnovni princip praktičkog rasuđivanja, po kome su

sve pojave i događaji uočavani u životu kosmosa ocjenjivani pojavama i događajima iz ljudskog života u kojem iza tih pojava i događaja stoji čovjek sa svojom ličnošću, to jest sviješću i voljom, to je i u svakoj kosmičkoj manifestaciji i pojavi, ili iza nje, postojalo voljom i razumom obdareno biće kao uzročnik te pojave. U skladu s tim, sve prirodne pojave i zbivanja za njih su bili posljedica određene volje, konkretnog *ti* s kojim *ja* treba da stupi u akciju, da na akciju odgovori akcijom, jer se *ti*, kroz akciju se otkrivajući, kroz nju jedino i može spoznati i razumjeti. To, dalje, znači da se Mesopotamljanin, kad u mitsko ruho zao-dijeva neki događaj iz života prirode (koja, dakle, za njega nije bila objekt, *ono*, kao što je to za naučnu misao, već prepuna individualnog života, što će reći subjekt, višestruko *ti*) aktivno sučeljavao s vršiocem te radnje, odnosno s uzročnikom te pojave. On se tako, kazujući mit o dolasku dobroga orla, Imduguda, što na svojim krilima donosi kišne oblake i u borbi nadjačava Nebeskog bika, na sumerskom zvanog Gud-an-na, uzročnika ljetne žege što sažiže poljske usjeve, sav unosio u tu dramsku priču, odnosno borbu, a pobjedu Imduguda slavio kao svoju pobjedu. Valja primijetiti da je Mesopotamljanin u zoru ljudskoga duha istim mitom ujedno objašnjavao kako i zašto dolazi do suše, odnosno kiše, ko stoji iza tih pojava. Slično stoji i s recitovanjem *Epa o stvaranju* o vavilonskoj Novoj godini slavljenoj u trećem mjesecu². Tada bi stanovnici Vavilona, idući u procesiji jednom

² Novogodišnje svetkovine u starome Vavilonu trajale su desetak dana, a *Ep o stvaranju*, po prvim riječima nazvan *Enuma eliš*, recitovan je četvrtoga dana svečanosti. Tada bi narod u procesiji, polazeći od Esagila, *Hrama uzdignute glave*, to jest od Mardukova hrama, ulicama Vavilona nosio Mardukov pozlaćeni kip, kao i kipove ostalih, manje značajnih bogova, koji su se na nekoliko dana ostavljali u svetinju Akhitu, gdje bi im se narod određeno vrijeme klanjao, nakon čega su nošeni do obala Eufrata, odakle su se poslije tri dana ponovo vraćali u Akhitu, a potom u veličanstvenoj povorci bili vraćeni u Esagil. Teško da se po sjaju, veličini,

od najznamenitijih ulica³ u Starom svijetu što sezaše od kapije boginje Ištar⁴ kojom se ulazilo u Vavilon pa do kapije *Ilu*, odnosno Bab-Ilu⁵, to jest do Mardukova hrama uz koji se nalazio

raskoši i rustikalnosti s tom vjerskom svečanošću mogla mjeriti ma koja druga svečanost narodâ staroga svijeta, svečanost u kojoj je Vavilonjanin doživljavao puninu svoga bića, svojih misli i osjećanja, jer je za njega, kao i za drevnog Egipćanina, svečana procesija, ophod, imala magijsko i nadahnjujuće značenje. On se u njoj kao i savremeni Indijanci u *plesu Sunca*, stapao s prirodom i njezinim svekolikim životom. To je razlog zašto smatramo da ne bismo bili daleko od istine ako bismo ustvrdili da je procesija, ophod, povorka, put, osnovno obilježje kako sumersko-akadske tako i egipatske kulture.

³ O toj ulici prvenstveno namijenjenoj hodočašćima Mardukovu hramu dovoljno je reći da je bila široka oko dvadeset i tri metra, zaštićena sa sedam metara debelim zidovima, popločana raznobojnim opekama, a na bočnim zidovima ukrašena sa preko šest stotina svetih životinja u reljefu među kojima se posebno isticali lavlje figure i vavilonski zmaj Siruš, Marduku posvećena životinja, zmijskog tijela i orlovske glave. To je nesumnjivo na vjernike u procesiji ostavljalo dubok utisak i neizmerno uticalo na njihova vjerska osjećanja. O ulici dodajmo još i to da ju je u prvoj polovini šestog vijeka prije Hrista obnovio novovavilonski vladar Nabukadnezar (605-562, prije nove ere).

⁴ Kapija boginje Ištar, najznamenitije boginje drevnih Vavilonjana i Asirana, bila je jedna od najljepših monumentalnih građevina u cijelom Vavilonu, ukrašena likovima životinja, prvenstveno likovima lava, te svete životinje boginje Ištar, potom zmajevima i rijeđe likovima bika, posvećenog bogu Hadadu (prednjoazijском bogu planinskih visova, gospodaru kišnih oblaka, oluje i munje) izrađenim na unutrašnjim stranama kapije u vidu reljefa od raznobojnih pločica.

⁵ Kapija nazvana *Bab-Ilu* nalazila se na suprotnom kraju ulice, pred hramom boga Marduka po kojem je i dobila ime. Sâm naziv kapije po kojemu je nazvan Vavilon, najčuvaniji grad drevne Mesopotamije, potiče od akadskog *Bab-ili*, *Vrata bogova*, a to od *Bab-Ilu*, *Vrata boga*, sc. Marduka, što je zapravo prevod sumerskog naziva *Ka-dingir*, od ranijeg *Ka-Dingir* sa istovjetnim značenjem. Dok u arapskom, odnosno semitskom jeziku Novoga vavilonskog carstva (650-

zigurat⁶, kula sa svetištem na vrhu, i dramskim tonom recitujućih stihove koji govore o Mardukovoj borbi i pobjedi nad

539) susrećemo pravilan oblik *Bab-il*, nastao od navedenog akadskog apelativa *bab*, *vrata*, *kapija*, i pojma za boga i božansko *il*, južnosemitske varijante kojoj kod Asirana i Vavilonjana odgovara *ilu*, a kod Ugarićana i Hetita *'el*, dotle hebrejski oblik *Babel* ne potiče od akadsko-asirskog, to jest semitskog *Bab-Il*, odnosno ugaritskog *Bab-El*, već od hebrejskog glagola *balal* sa značenjem *pobrkati*, *smesti*. Ova je, međutim, laička etimologija aitiološkog karaktera, kao i legenda o gradnji vavilonskog tornja, kule, odnosno zigurata zvanog *Étemen-an-ki*, *Kuća temeljac neba i zemlje*, nastala iz želje da se objasni odakle toliko jezici na svijetu. Rečeno nam potvrđuje *Biblija*, *Geneza* 11, 1-9, gdje se govori kako je Bog pomeo jezike Noimim potomcima kad su htjeli napraviti do neba visoki tornj. Ovo je, međutim, daleko starija tema koja se susreće još u drevnom Sumeru, što nam nesumnjivo potvrđuje nedavno pronađena pločica u Ašmoleanom muzeju koju su prema sadržaju sumerolozi nazvali *Čovjekovo zlatno doba*. Tu se govori kako su ljudi u početku živjeli bez nevolja, u sluzi i miru, govoreći jednim jezikom što im ga udijeli dobrotivi bog-tvorac En-lil, sve dok im ljubomorni bog En-Ki, zavideći bogovima Anu i En-lilu, u ustima ne pobrka govor: (*U njihova usta, izmjeniv' govor, prepirku stavi/U jezik ljudski da (odsad) ne bude jedan*). Sličnu temu susrećemo i kod aramejskog historičara Mojsija iz Horene koju navodi povodom Noine barke što se navodno zaustavila na planini Ararat, u blizini jednog drevnog proročišta imenom Metsamor u Armeniji. Zanimljivo je da se barke i ostalih spasitelja čovječanstva, kao što su sumerski Ziusudra, akadski Utnapištim, helenski Deukalion, zaustavljaju u blizini drevnih proročišta. Sâmo mjesto zaustavljanja Noine barke ovaj povjesničar naziva Nahidšeuan, *Mjesto prvog izlaska*. Slična tema u vezi postanja jezika susreće se i kod Herodota, *Historiae* II 2, i, daleko kasnije, kod Dantea, zapravo Durantea Alighieria u djelu *De vulgari eloquentia* I 3,3 koji tvrdi da jezik mora biti racionalan i senzualan, ali da i kao takav potiče od boga.

⁶ Zigurat, na čijem se vrhu nalazilo svetištem nekoga božanstva, jeste vrsta sakralne građevine koja se sastojala od nekoliko stepenastih terasa koje su se prema vrhu sužavale. Ta je kula sa svetištem (koja inače umnogome podsjeća

boginjom Tiamat i njenim porodom, simbolom iskonskih elementarnih još nesređenih sila Prirode, istinski doživljavali sudar tih primogenetskih kosmičkih sila koje su im se tim putem otkrivale, dok je sâmo otkrovenje Mesopotamljanima služilo kao odgovor na pitanje kako je vasiona postala i kako opstoji. Ne bi bilo na mjestu zaključiti da su stanovnici prastare Mesopotamije u svakoj pojavi u prirodi gledali pojedinačnu volju, lice, odnosno božanstvo kao, recimo, iza svake žitne stabljike ili vinove loze, odnosno čokota, jer bi se u tom slučaju ustezali ove upotrebljavati. Žitna stabljika i vinova loza u krajnjem su bile vidljiva manifestacija tvorne i zaštitničke moći boginje žita koju Sumerani zвахu Aš-nan, a Akađani Šala, odnosno boginje vinove loze Geštinanu. One su te koje su žitu, svakom klasju ponaosob, i vinovoj lozi osigurale postanje i opstojnost kao i one karakteristike, svojstva po kojima se te kulture razlikuju od drugih kultura, pri tom same ništa ne gubeći od svoje ličnosti, bića.

Žito i vinova loza prožete životnom snagom i generativnim moćima što ih udijeliše gore spomenute boginje na taj način, po magijskom mišljenju kojim se posebno odlikovahu stanovnici Vavilona i Asirije bijahu, vice versa, dio tih boginja i kao takvi oni su, ma u kakvom se obliku nalazili, živi poput boginja koje stoje iza njih. Žito i vinova loza, slično tim boginjama, imaju svoju ličnost, kao što je uostalom imaju i sve pojavne stvari oko nas kao, recimo, kamen, trska, pšenica, brašno itd., kojima se Mesopotamljanin obraćao kao da su živi, obdareni ličnošću, sviješću i voljom. Zato nije nikakvo čudo što se, recimo, omagijan

na egipatsku stepenastu piramidu u Sakkari što ju je slavni arhitekta i mudrac Imhotep sagradio za svoga gospodara Džosera, faraona treće dinastije) najkarakterističniji proizvod civilizacije što ju stvarahu drevni Sumerani, Akađani i Vavilonjani, odnosno njihove umjetnosti što stajale u službi vlasti i vjere. Možda njena sličnost s egipatskom stepenastom piramidom sagrađenom od kame-na ukazuje na zajedničko idejno postanje i izvor, kao što to, uostalom, ukazuje i velika sličnost između sumerske i egipatske kozmogonije i teogonije.

čovjek obraćao Soli⁷ riječima:

*O Soli, čina me magije oslobodi. Ukloni mi čine!
Vradžbinu sa mene skini! Kao svog tvorca
Tebe ću veličat.*

Mesopotamljanin se, isto tako, za pomoć mogao obratiti emeru ili pak pšenici da bi mu pomogli umilostiviti njemu nenaklona božanstva donjega svijeta zvanog *Arallu*, čija je gospodarica bila Ereš-ki-gal.

Mesopotamljanin je, kao što vidimo, u svakom pojavnom obliku u kosmosu vidio život, odnosno posebno biće obdareno ličnošću koje se otkriva u prirodnim pojavama, bilinskom i životinjskom svijetu, kao i u mineralima, sve prožimajući svojim karakternim svojstvima. Kako su, dakle, sva zbivanja i pojavni oblici posljedica određene volje, određenog *ti*, Mesopotamljanin je, ako je želio da spozna i razumije to *ti*, s njime morao stupiti u akciju i na nju odgovoriti akcijom, jer se *ti* samo kroz akciju otkriva i spoznaje. Akcija pak po svojoj bitnosti poprima oblik mita, priče, dramskog izlaganja pomoću koga se spoznaje sâm događaj i njegov uzročnik. Kako, nadalje, onaj ko dramski doživljava određeni događaj u njemu uzima punog učešća, videći pred sobom uzročnik, tok i posljedicu, to je ovako shvaćen mit nerazdvojan od slikovitosti, odnosno simbolike uz čiju pomoć mit takoreći zauvijek otkriva ono *ti* kao uzročnika neke pojave kao, recimo, Dobroga orla iza kîša, Nebeskoga bika iza sušnog perioda.

Tako nam se simbolika mita pokazuje kao ruho u kojem se neki kosmički događaj istinski spoznaje, doživljuje i proživljuje.

⁷ Solju se kao sredstvom protiv nečastivih sila služi naše hrišćanstvo prvenstveno protiv Lucifera i njegovih slugu, Lucifera, toga prastarog simbola borbe protiv despotstva, mračnjaštva i boljega čovjekovog sutra. So je i simbol mudrosti na što, osim brojnih kulturnih radnji, podsjeća i ona latinska *Cum grano sali*.

To i jest upravo ono zbog čega je mit kod drevnih naroda Bliskoga istoka „služio umjesto logičke analize i zaključka, težeći da u slikovitom, simboličkom, time i poetskom ruhu, što je kod drevnih naroda uvijek prožeto određenom mišlju, shvati određeni događaj i objavi istinu o njemu i onome *ti*“.

Mit nam se tako kod naroda drevnog Bliskog istoka pokazuje kao zora duha, to jest, kao polagano ali ustrajno svitanje ljudskoga duha; kao zora što nagovještava svjetlost sunca, odnosno svjetlost logičkog razmatranja mikrokosmosa i makrokosmosa; kao iskonska kolijevka čovjekova misaonog svijeta izdignutog iznad čulnog opažanja, gole i ne baš prijazne sadašnjosti.

Mit je bio utočište čovjeku i njegovu duhu u časovima surove stvarnosti, uspomena i san na teške događaje i nada da će naići bolji trenuci no što su ovi sadašnji. Ukratko, narodi drevnih bliskoistočnih civilizacija u mitu su htjeli da uobliče i ovjekovječe svoja razmišljanja o smislu, telosu i vrijednosti svega postojećega u universumu; htjeli su i uspjeli da njihovi mitovi budu svakome pristupačna knjiga o njihovom starodrevnom umovanju o životu Kosmosa; da budu priča o njihovim patnjama i stradanjima; priča o boljoj, tako lijepoj, ushićujućoj i voljom za život nadahnjujućoj sutrašnjici koju će im podariti njihovi bogovi, bogovi koji nikada ne bijahu daleko od njih, bar kad je riječ o egipatskim bogovima i sumerskom Ličnom, Osobnom bogu. To i jest ono što je mitu drevnih naroda Bliskog istoka, kao istinskom odsjaju kosmičkog, samim time i ljudskog života, osiguralo neprolaznu vrijednost, ono što nas i danas tako snažno privlači da ih s udivljenjem proučavamo; ono što uloženi trud čini opravdanim. Uostalom, bez razumijevanja mita kao filozofijskog pogleda na svijet, pod čime se misli na predstave drevnih naroda o postanju i razvitku kosmosa, potom na njihovo poimanje duhovnog života pojedinaca, zatim na moralne i društvene norme, to jest življenje u zajednici, kao i na njihove predodžbe, predstave o zagrobnom životu - na vjeru, nema razumijevanja drevnih civilizacija.

II Principi i osobine mitotvorne misli Bliskog istoka

1. Uzrok i posljedica, vrijeme i prostor, konkretizacija apstraktnih pojmova

Iz naprijed rečenog dâ se zaključiti da je lično, osobeno, emocionalno doživljavanje - po kojem su sva zbivanja u Kosmosu pojavni oblici života, odnosno sâm život - osnovni princip, kategorija mitotvorne misli koja je u svemu vidjela subjekt, *ti*, a ne objekt, *ono*, volju, to jest mehaničke zakone po kojima se odvijaju prirodne pojave. Prema tome, mitopojetična se misao, koja je iza svakog prirodnog događaja gledala živog uzročnika, nužno pitala: ko je to i zašto je to učinio, čime mu na tu akciju treba odgovoriti - što će reći da su poznavali kategorije *uzroka* i *posljedice*. Kako je, potom, radi neke radnje potreban jedan ili više vršilaca, mjesto i vrijeme vršenja određene radnje, nužno slijedi da su drevni Mesopotamljani događaje uočene u prirodi objašnjavali pojmovima *broja*, *vremena* i *prostora*. Iz toga proističe da su poznavali i probleme *postanja* i *cilja*, potom pitanje *kosmičke* i *ljudske pravde*, kao i pitanje *reda*, to jest poretka kosmičkih sila, o čemu jonski kosmolog *Anaksimandar* (rođen 610/9, umro oko 546/5) budući pod neospornim uticajem kosmogonijskih i teogonijskih naučavanja Bliskog istoka, kaže: „*Počelo svega jeste ápeiron (=beskonačno)... gdje je (svemu) postojećem proishodište tu mu je po nužnosti i uhodište, zato što sve postojeće jedno drugomu, po nužnom vremenskom slijedu događanja, daje zadovoljštinu*⁸.

To će reći da je vrijeme ona nevidljiva kosmička sila koja sve antagonizme unutar vječnog kosmičkog zbivanja - nastajanja i

⁸ Cf. H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch*, hg. von Walter Kranz, Berlin 1934-1937, Fünfte Auflage I, fr. 1.

prestajanja, izviranja i *uviranja* - razrješuje u imanentnu Harmoniju koja čini osnovu opstojnosti cjelokupnog života u kosmosu. Riječju, stanovnici obala Eufrata i Tigrisa prema svim zbivanjima i pojavama u mikrokosmosu i makrokosmosu zauzimahu misaoni stav izražavan kategorijama uzroka i posljedice, prostora i vremena.

Red je da pitanje kategorija uzročnosti i posljedice, vremena i prostora razmotrimo u duhu njihova shvatanja od strane drevnih Mesopotamljana.

Iz rečenog o principu *uzročnosti* sasvim je jasno da se Mesopotamljanin, suočen s nekim događajem u prirodi, nije pitao *zašto* se, *kako* se i po kojem se prirodnom zakonu to dogodilo, već *ko* je to i *zašto* učinio. Ako, na primjer, Eufrat i Tigris u ustaljeno godišnje doba ne bi naplavili polja Mesopotamije, narod nije vjerovao da je tome razlog suša u gornjim tokovima rijekâ, ili što se nije počeo otapati snijeg na armenskim planinama, već je vjerovao da su rijeke odbile da naplave polja, te se pitao *zašto* to čine, šta to znači i čime, kojom akcijom na tu akciju valja odgovoriti? Rečeno nam vrlo dobro ilustruje jedna zgoda iz života sumerskog vladara Gudeje, ensija grada-države Lagaša iz druge polovine dvadeset i drugog vijeka prije našega računanja vremena. Kad, naime, rijeka Tigris u određeno vrijeme nije naplavila polja, taj je uspješni obnovitelj sumerske kulture (koju prethodno gotovo tri vijeka ugušivahu rustikalni, ali za sumersku kulturu prijemčivi semitski Akađani što Sumerom vladahu od oko 2371, do 2220, i još siroviji zagroski Guti koji harahu Sumerom od 2220, do oko 2120) otišao u Girsu, glavni grad njegove države Lagaša i tu se - u hramu E-ninu, *Božje stanište*, kao ensi, to jest kao ovozemaljski namjesnik i zastupnik Ningirsu, boga-zaštitnika državnice Lagaša kome je sumerski panteon, gledano kroz prizmu narodnog vjerovanja, povjerio ne samo brigu o toj državi (kao što je drugim božanstvima povjerio na brigu druge države i krajeve) već i o rijeci Tigrisu - obratio istoimenom božanstvu da mu kroz san kaže uzrok

nedolaženja Tigrisa i šta mu je činiti da ponovo naiđe. Gudeja je kroz san, čiji su mu smisao i poruku istumačile sumerska boginja pravde i sna Nan-še i boginja dojenja, time i života, Gutamdug, saznao da bog Ningirsu tim činom od njega kao svoga namjesnika na zemlji traži da mu sagradi dostojan hram sa svim onim što pristaje glavnom božanstvu te državnice, središta, jer je to glavni uslov da mu bog-zaštitnik osigura najneophodnije za dobrobit stanovnika njegove kraljevine⁹, jer... *će na nebu vjetar nagovijestiti kišu (koja će ispuniti Tigris)... kad vjerni pastir Gudeja mojemu veličanstvenomu hramu stane posvećivati svoju pravednu ruku... zemlja će procvasti kad se mojemu hramu postave temelji...*

Dobivši potpuno objašnjenje sna Gudeja ga izloži svojemu narodu koji bez pogovora prihvati ono što mu je kroz san nalagao njihov bog-zaštitnik, te sagradi jedan od najljepših hramova u drevnom Sumeru.

Iz izloženog o Gudejinom snu spoznaje se da su za drevne Mesopotamljane snovi i priviđenja jednako stvarni kao i dnevno izlaženje Sunca iz planine Mašu. Takvo vjerovanje u vitalnost snova susrećemo i u drevnom Egiptu¹⁰, Asiriji¹¹, Heladi i Rimu. Treba se podsjetiti da se božanstva-zaštitnici javljaju vladarima, svojim namjesnicima na zemlji koji odlaze u hram boga-zaštitnika da

⁹ Ovdje usput podsjećamo čitaoca da je osnovna svrha življenja sumerskih kraljeva i njihovih podanika bilo služenje i ugađanje bogu-zaštitniku, jer su po sumerskom duboko pesimističkom uvjerenju, bogovi stvorili čovjeka samo za to da za njih i umjesto njih mukotrpno i bez pogovora radi, to jest gradi im hramove, brine se za odjeću, hranu i sve ono što im je u svakodnevnom životu neophodno. O tome krajnje beživotnom i mračnom nazoru na život čovjeka, nazoru koji je uticao na sličan pogled o čovjeku kod Akađana, Vavilonjana, Asirana i drevnih Hebreja, bit će opširnije govora kad budemo govorili o stvaranju čovjeka.

¹⁰ U tom je pogledu veoma značajan magijski papirus *Chester Beatty* u kojem se, pored ostalog, daju snovi i njihova tumačenja.

¹¹ U biblioteci cara Asurbanipala nađenoj u gradu Ninivi pronađeni su i tekstovi sa tumačenjem snova.

im kaže što im je u datoj, često odsudnoj situaciji činiti. Tako je novovavilonski vladar Nabukadnezar (605-562, pr. n. e) od boga Marduka kroz san dobio uputstva za ratne pohode; Salomon je prema *Bibliji, Kraljevi 3.4*, išao na brdo, zapravo svetište u Gibeonu moleći Jahvu da mu podari mudrost kako bi mogao što bolje i čestitije vladati, što mu je ovaj uslišio, obdarivši ga mudročću i bogatstvom. Nemoguće je ne zapitati se koliko taj Salomonov gest odudara od ponašanja savremenih vladara koji, umjesto mudrosti i iskrenosti, sve više pribjegavaju prepređenjaštvu i perfidnim sredstvima vladanja, kao što su tortura, zastrašivanje i tome slično. No, vratimo se snovima! Herodot nas izvještava kako je persijski vladar Kserkse u snu dobio znamenja koja su ga potakla da zavojšti na Heladu; u *Ilijadi* Zeus Agamemnonu, vrhovnom helenskom vođi, šalje boga sna Hipnosa koji ga u snu nagovara da zarati s Trojancima; čuveni rimski vojskovođa Scipion Afrički znao je po više sati snatriti u hramu svoga oca Jupitra i od njega u snu primati ratna uputstva.

Kako stoji princip uzročnosti prema *smrti*? Da li se *smrt* kod drevnih Mesopotamljana shvata kao posljedica poremećenog funkcionisanja vitalnih organa ili kao posljedica nečije volje?

Po sebi je jasno da shvatanje uzroka smrti zavisi od toga kako se prilazi aktu umiranja - racionalno ili emocionalno. Ako se posmatra racionalno, kao što čini moderni čovjek, onda je smrt sastavni dio svih bića suprotstavljena životu; ako se posmatra emocionalno, kao što je slučaj kod bliskoistočnih naroda¹², onda

¹² Ovdje bismo uzgred podsjetili na egipatski dijalog, star nekih četrdeset i dva vijeka, *Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom* u kojem se kaže:

Smrt je preda mnom danas (Potcrtao Marko Višić)

Kao kad se iz zatvora izide,

Kao miris izmirne...

Kao miris lotosova cvijeta...

je ona čin nečije volje koja je u stanju izazvati, tačnije određenom biću poslati smrt kao da je nešto živo, konkretno i individualno. Tome je razlog to što su drevni Egipćani i Mesopotamljani vjerovali da osobenost, ličnost ima ne samo ono što se čulima zamjećuje, već nju imaju i apstraktni pojmovi, kao što su pravda, ljubav, hrabrost, rječitost, život i smrt.

Tako je, na primjer, u Egiptu pojam kosmičkog reda i pravde, zvan Ma 'at, bio konkretiziran, to jest smatran predmetom kojim su se bogovi hranili. Tako u *Knjizi mrtvih*, gl. 125/svršetak, umrli Sesostris govori:

*Zdravo da ste (Bozi) vi što od Ma 'at živite, vi što Ma 'at
gutate...
Ja živim od Ma 'at, ja Ma 'at svakim danom gutam.*

I u Mesopotamiji se pojam kosmičke harmonije zvane *Mê* u kojem je, kao i u navedenom egipatskom pojmu¹³ otjelovljeno Apsolutno biće, smatrao predmetom kojim su se utvrđivale *sudbine* svemu postojećem u kosmosu. Smatramo da nije naodmet bar da se pokuša objasniti šta u sumerskoj teološkoj i filozofijskoj misli znači utvrđivati *sudbine* svemu živome u kosmosu?

Mišljenja smo da su sumerski mudraci pod tim mislili na određivanje smjera, toka i dometa razvoja svakoga bića. To drugim riječima znači da je svemu živome u kosmosu unaprijed dat pravac, tok i granica razvoja u sveopštem kosmičkom procesu stvaranja nad čime bdiju bogovi *sudbine* i Nan-še, boginja kosmičkog, što

¹³ Te su temeljne kategorije filozofijske i teološke misli drevne Mesopotamije i Egipta značenjem i oblikom toliko slične da se po sebi postavlja pitanje zajedničkog porijekla njihovih duhovnih tvoraca koje možda treba tražiti u podnožju Kavkaza odakle su Sumerani, vjerovatno, stali naseljavati Mesopotamiju. U tim je krajevima i drevni Egipat imao svoje kolonije, kao na primjer, još neistraženu Eju. I neke nam egipatske legende kazuju da su upravo istočni narodi donijeli u Egipat pismenost i kulturu.

će reći skladnog i odmjerjenog razvoja svega živućega u Univerzumu¹⁴. Vratimo se pojmu Mê! Bog En-Ki je mogao određivati, utvrđivati *sudbine* svemu postojećem upravo zato što je imao taj nestvoreni, ali ipak substancijalizovani i osobeni predmet kojim je prožeto sve u svemiru, materijalne ili duhovne prirode. Sumerozi nam često saopštavaju da tih Mê ima na broju, čas sedam, čas pedeset pritom nam ne dajući objašnjenje zašto ih je baš toliko.

Navedena dva broja, međutim, imaju značajnu ulogu u sumerskoj religijskoj literaturi i vjerskom životu drevnih Mesopotamijana, jer simbolizuju određene i za život kosmosa najpresudnije kosmotvorne sile, odnosno božanstva. Sumerski panteon je, naime, poznao sedam planetarnih božanstava, sedam gore spomenutih bogova *sudbine*¹⁵, sedam gospodara neizrecivih energetske potencije Majke Zemlje, kao simbola Kosmosa, oličenih u njenim generativnim silama bez kojih nema života u Prirodi¹⁶. Broj pedeset jeste broj velikih bogova sumerskog pante-

¹⁴ Up. *Ep o Gilgamešu*, kraj desetog pjevanja gdje se govori o Anunnakima i boginji Mametum koji *zajedno određuju tok života*.

¹⁵ Sedam planetarnih božanstava koje smo uslovno identifikovali sa onih sedam bogova *sudbine* od kojih zavisi život Kosmosa treba strogo lučiti od *sedam podzemnih bogova sudbine* povezanih sa kultom mrtvih, a često se identifikuju kao *sedam Anunnakija podzemlja*, o čemu opširno raspravlja Robert Temple u djelu *Tajna zvijezde Sirius*, Stvarnost, Zagreb 1978, str. 84. i d. (S engleskog preveo Tomislav Odlešić).

¹⁶ Planetarna božanstva su: *Utu* (Sunce) gospodar svjetlosti, Svijetla, Etera bez kojega nema kosmičkog života; *Nergal*, gospodar životvornog ognja što se razlaže u životodajnim vodama u utrobi Majke Zemlje, time podstičući sublimaciju i rast sjemena, substrata novoga života; *Nin-lil*, gospodarica kosmičke ljubavi koja nebesku svjetlost, Eter, sjedinjuje sa životnim ognjem i vodama sadržanim u Zemlji; *En-lil*, gospodar kosmičkog elementa, vazduha potrebnog vidljivoj opstojnosti i skladnom održanju cjelokupnog života iznjedrenog iz utrobu Majke Zemlje; *Ninib*, gospodar rata i mira što blagotvorno izmiruje prirodi

ona zvanih Anunnaki, tačnije Anunna koji, kao i planetarna božanstva, bijahu simboli i oličenje prirodnih procesa neophodnih za održavanje života u svemiru. Vjerujemo da se u tome krije razlog što se u Mesopotamiji vjerovalo da Mê, pojam o kojem ćemo drugom prilikom još raspravljati, ima na broju sedam ili pedeset, kao i to zašto su sedam planetarnih božanstava (o kojima će kao o gospodarima svetog planetarnog tjedna, odnosno nedjelje, sedmice biti još govora prilikom raspravljanja o Kultu plodnosti i Velikoj majci bogova) od kojih zavisi opstanak života cijeloga svemira, u sumerskom panteonu, uzevši ga u narodnom, antropomorfnom obliku, imali presudnu ulogu, to jest predsjedavali mu i vodili glavnu riječ uz vrhovnog boga Ana. Uistinu se čovjek pita kako su drukčije sumerski mudraci mogli da običnom svijetu izraze hijerarhiju kosmičkih sila ako ne pomoću slike uzete iz ljudskog života, to jest iz hijerarhije ovozemaljske vlasti. Po sebi se razumije da tim mudracima ni u snu nije pala na pamet misao kako tobože negdje na nebesima postoji nekakva božanska država kojoj na čelu stoji skupština bogova o čemu se toliko, mislimo uzalud, raspričao uvaženi sumerolog Torkild Jakobsen koga u stopu slijedi slavni istraživač sumerskih književnih tekstova S. N. Kramer¹⁷.

urođene antagonizme što se razrješuju u vremenu uočljivu vječnu Harmoniju; *Nannar* ili *Nanna* (Mjesec) gospodar životvorne magije i mudrosti i *Nabu* ili *Nebu* (bog zvjezdoznanstva) gospodar kosmičke odmjerenosti, omudrenosti svih dijelova prirode nad čim bdije i boginja Nan-še kao održavatelj kosmičke pravde, odnosno poretka među kosmičkim elementima.

¹⁷ Što se tiče raspravljanja T. Jakobsena vidjeti djelo *Od mita do filozofije*. Minerva, Subotica-Beograd 1967, str. 158, i dalje, dok sličan, krajnje uprošćen stav o sumerskoj mitologiji, odnosno vjerovanju S. N. Kramera, poštovani čitalac može upoznati iz njegovih djela *Historija počinje u Sumeru*, Epoha, Zagreb 1966, str. 92, i dalje (S engleskog prevela Vesna Krmpotić) i iz djela *Sumerian mythology*³, Philadelphia 1972, p. VII sq.

Nakon ovoga podužeg ekskursa uslovljenog objašnjenjem pojma *konkretizacije* duhovnih pojmova u bliskoistočnoj misli, posebno konkretizacije glavnih filozofijskih i vjerskih kategorija drevnog Egipta i Mesopotamije - Ma 'at i Mê - što nas je odvelo i uzgrednom objašnjenju planetarnih božanstava kao gospodara sudbine, red je da se vratimo pitanju *konkretizacije pojmova života i smrti* i da čujemo šta o tome kažu sâmi Mesopotamljani. U desetom pjevanju (zapravo na desetoj pločici) *Epa o Gilgamešu*, Gilgameš, taj sumerski Herakle, jada se čuvarici Božjega vrta, boginji Sabitum Siduri, kako je posvuda išao ne bi li našao život za svoga pobratima imenom Enkidu, biće divljeg izgleda, plemenitih osjećanja, što ga stvori boginja Aruru, odnosno Nin-lil:

II,8; SB,II,10

....., život ne mogu nać',

na što mu boginja, čija je uloga u sumerskom panteonu slična onoj boginje Hebe¹⁸ u helenskom pantenonu, odgovara:

SB,III,1-SB,III,4

„Gilgamešu, naum kuda te vodi?
Život što tražiš, ti naći nećeš!
Kad bozi, stvoriše ljude,
Smrt oni čovjeku dahu,
Život za sebe zadržase oni¹⁹.

(Potcrtao Marko Višić)

¹⁸ Obje boginje poslužuju pićem bezbrižne bogove. Interesantno je da je u helenskoj mitologiji Heba postala žena najvećega helenskog junaka dorskog porijekla, zlopatnog Herakla koji poslije smrti uzide na snježni Olimp, kao i to da Herakle po svojim podvizima umnogome podsjeća na sumerskog junaka Gilgameša (dvije trećine bog, a jedna čovjek) što zapravo i nije neko čudo, ako se ima na umu da on po predanju u drevnu Heladu stiže sa Bliskog istoka.

¹⁹ Up. *Gilgameš*, Književna zajednica, Novi Sad 1993. (*Ep* s ruskog preveo, uz konsultaciju originala, studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

Slično, konkretizovano, supstancijalno poimanje smrti susrećemo u *Tekstovima piramida*, u natpisu piramide faraona Pepija II u kojem se govori o faraonovom rođenju posredstvom njegova oca Atuma. Faraon je rođen:

*Prije no što je nebo postalo,
Prije no što je zemlja postala,
Prije no što je ljudski rod nastao,
Prije no što su Neteri rođeni,
Prije no što je smrt postala*²⁰. (Potcrtao Marko Višić)

Navedeni nam citati posvjedočuju da se smrt smatrala nečim konkretnim, supstancijalnim. Isto je mišljenje vladalo i o *životu*, što će nam, osim navedenih citata, posvjedočiti još jedno mjesto iz *Epa o Gilgamešu*, kao i *Mit o Adapi*, sinu sumerskog boga En-Ki, odnosno Ea.

U jedanaestom pjevanju *Epa o Gilgamešu*, Utnapištim, taj biblijski Noa čije sumersko ime glasi Ziusudra, a vavilonsko Atrahasis, odaje Gilgamešu tajnu o *travi života* što se nalazi na dnu slatkovodnog mora. Na to:

272 Za noge priveza kamenje teško,
273 Ono ga povuče u dubine mora,
274 Ubere cvijet, svoju izbode ruku...

Gilgameš, međutim, nije imao sreće sa biljkom života, kao što sa jabukom ubranom sa Stabla spoznanja dobra i zla neće imati

²⁰ Up. K. Sethe, *Das altaegyptische Pyramidentexte I-IV*, Leipzig 1900-1922, izreka 1466. Iz gornjeg se citata dá zaključiti da je faraon kao kruna kosmičkog stvaranja (što je uostalom po dubokom uvjerenju drevnih Egipćana bio i običan čovjek) začet u Apsolutnom biću čiju je vidljivu opstojnost izvelo pomoću metafizičkih i kosmičkih Netera, Počelâ, o čemu se opširno raspravlja u *Egipatska knjiga mrtvih*, str. 7-53.

hebrejski Adam koji svojim životom s Evom podosta podsjeća na život gore spomenutog Enkidua sa boginjom Aruru, jer su obje Stvoriteljice i obje podaruju mudrost svojim miljenicima. Uzrok Gilgamešove i Adamove nesreće je zmija koja Gilgamešu krišom uzima travu života te mu je, kao i Adamu, jer je po nagovoru zmijske, odnosno žene, iz hurijskog panteona potekle Eve, suđeno da umre, ali kao razumno biće, čemu se hebrejski vrhovni bog toliko usprotivio, jer je želio da carstvo uma posjeduje samo on, a ne i njegova ljudska stvorenja koja treba da mu se pokoravaju kao bezumna marva. Koliko li hebrejski Jahve podsjeća na moderne apsolutističke vladare koji toliko zaziru od slobodoumlja svoje uglavnom poslušne pastve!

U *Mitu o Adapi* priča se kako je An, vrhovni bog sumerskog panteona, pozvao na odgovornost Adapu, sina boga mudrosti imenom Ea. Ea sinu Adapi prije odlaska na nebeski Anov sud savjetuje da ništa ne jede što mu se ponudi u Anovom dvoru, jer hrana, po dobrom običaju vladara svih vremena, može biti zatrovana. Kad se Adapa, međutim, pred Anom opravdao, dokazavši da je loveći ribu sasvim slučajno polomio krila Južnom Vjetru, An svojim pomoćnicima, bogovima Dummuziju i Gizzidi naređuje:

*Hljev života mu dajte i on će ga jesti. Kad mu
Donesu hljev života, ne htje ga jesti: kad mu
Donesu vodu života, ne htje ju piti...²¹*

Toliko o postanju života i smrti i njihovoj konkretnizaciji! Kad je pak riječ o uzroku postanja pojedinih prirodnih pojava, kao, na primjer, o nadolasku kiša ili pojavi suše, i tu se kao uzrok javljaju pojedina bića. Ranije smo vidjeli da je lavoglavi orao Imdugud, inače posvećen bogu Lagaša Ningirsu, svake Nove godine,

²¹ Cf. Pritchard, *Anthology of the Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1976, I p. 79, 2-5.

u vrijeme novogodišnjih svečanosti o kojima je prije bilo riječi, vodio tešku borbu s razjarenim Nebeskim bikom, uzrokom suše i savlađujući ga omogućavao padanje kiše. Ovdje dodajmo da su narodi cijeloga Bliskog istoka u novogodišnjim svečanostima gledali ne samo sudar prijateljskih i neprijateljskih kosmičkih sila, već je za njih Nova godina bila i simbol prvog rođenja, postanja Sunca, time i prve pobjede Sunca nad silama Tame što se nastavlja svakoga jutra. Sunčeva pobjeda nad silama Tame i Mraka posebno je dolazila do izražaja u jutro Nove godine čime je započinjao novi godišnji ciklus buđenja, sazrijevanja i obamiranja generativnih snaga i života na Majci Zemlji. Zato je Nova godina bila simbol prvog postanja Sunca, njegove pobjede nad čovjeku neprijateljskim silama, simbol svakodnevnog izlaska pobjedonosnog Sunca, kao i simbol novoga buđenja Majke Zemlje, hraniteljice bogova i ljudi. Kad je pak riječ o uzroku *plodnosti* nju je po bliskoistočnom vjerovanju prouzrokovala zmija, to htonsko božanstvo *sui generis*.

Što se tiče mesopotamskog poimanja i doživljavanja *prostora* i *vremena*, tu se, kao ni kod shvatanja *uzročnosti*, ne mogu očekivati čisto logička razmišljanja o njima, kao što to, recimo, susrećemo kod Imanuela Kanta²² po kome se spoznaja o vremenu i prostoru ne dobija iz vanjskog iskustva, odnosno doživljavanja ovih, jer se po njemu, vanjsko iskustvo stiže na osnovu ovih a priori datih, čulima i iskustvu prirodnih opštih opažanja. Mesopotamsko i staroegipatsko poimanje vremena i prostora bliže je onome što o vremenu, prema Sekstu Empiriku, kaže Heraklit Efežanin: *Vrijeme je prva substancijalna bit*²³, što će reći da je ono, kao i prostor, nešto konkretno, čulima zamjetljiva i razumom spoznatljiva stvarnost s kojom se Mesopotamljanin na svakom koraku susretao, aktivno je doživljavao i s njom stupao u

²² Up. Hegel, *Istorija filozofije*, BIGZ, Beograd 1983, III 438, i d.

²³ Up. Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos* IX 360.

permanentnu akciju. Dosljedno tome, vrijeme i prostor nisu neke zasebne, iz kosmičkog života izdvojene kategorije, nešto mentalno, *idealna bît pojavnog supstancijalnog svijeta, sredina koja objedinjuje pozitivno i negativno*, kao što kaže Platon²⁴.

Po osvjedočenom uvjerenju drevnih Mesopotamljana vrijeme i prostor uistinu nisu neke apstraktne funkcionalne relacije unutar kosmičkog zbivanja, već su utkani u život prirode, predstavljajući dijelove kosmičkog života koje su bliskoistočni narodi jednostavno osjećali, iste doživljavali i proživljavali u skladu s ritmom života u mikrokosmu i makrokosmu. To znači da *vrijeme*, kao i ostala bića, ima svoju mladost, zrelost i starost - proljeće, ljeto i zimu: *jedno je vrijeme mladoga, drugo staroga bića; jedno u ovom, drugo u onostranom životu*, što je i shvatljivo, jer je sadašnje vrijeme *slijed faza u vječnom ponavljanju u kojem se biće pojavljuje u dva osnovna aspekta* - mirovanju i kretanju.

Kako bi se čitalac - čitajući neki bliskoistočni zapis u kojem budući događaji dolaze ispred prošlih i sadašnjih, ili se pak prošlost, sadašnjost i budućnost neutralizuju, miješaju i isprepliću, kao na primjer, u onom napisu iz Lagaša gdje se govori kako je ensi Gudeja u jednom hipu blagoslovio hram, udario mu temelje, napravio opeke i sagradio ga, kakve primjere susrećemo i u drevnom Egiptu, potom kod starih Hebreja i Helena - pritom vjerovatno zbunio, reć nam je nešto o *relativnom* i *apsolutnom* poimanju vremena kod drevnih naroda.

Ranije smo istakli da su drevni narodi Bliskog istoka u svakom kosmičkom događaju ili iza njega gledali aktivnog vršioца radnje s kojim su po nužnosti stupali u aktivan odnos, što će reći da je čovjeka prije nekih pedesetak vjekova više zanimao odnos prema događaju, radnji, ili odnos prema njenom vršioцу, nego samo vremensko određenje. Drugim riječima, više ga je interesovao vid, aspekt neke radnje ili događaja, to jest dužina trajanja

²⁴ Up. Hegel, *op. cit.* II 216.

i način izvršenja radnje; interesovalo ga je, dakle, što bi se lingvistički reklo, da li je dotična radnja po svojoj naravi trajna, trenutna ili svršena, dok mu je malo, bolje reći ni malo stalo do iskazivanja vremenskog redosljeda vršenja pojedinih radnji potrebnih u procesu izvršenja nekog pothvata. To je za onaj stadij konkretne misli sasvim razumljivo, jer se vrijeme izvršenja neke radnje - da li se vrši u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti - određuje isključivo pri *apsolutnoj upotrebi*, to jest u odnosu neke radnje prema momentu govora, što ukazuje da je narav vremena veoma apstraktna, za što konkretna misao bliskoistočnih naroda nije puno marila. Nasuprot vremenu aspektno, vidsko se značenje - da li je neka radnja trajna, trenutna ili svršena, prošla - dobija u *relativnoj upotrebi* neke radnje, to jest izvan odnosa prema momentu govora, što je slučaj u pripovijedanju i bezvremenskim radnjama, kao što je slučaj u onoj uzrečici *Manus manum lavat*. To ukazuje da je priroda vida konkretna i subjektivna (jer se ta radnja može svakoga trenutka vršiti) što je u potpunosti odgovaralo subjektivnoj i konkretnoj misli drevnih Mesopotamljana i Egipćana. Ovdje dodajmo i iz istorijske gramatike poznatu činjenicu da su u starim jezicima kao, na primjer, u hipotetičnom indoevropskom jeziku, takozvane vremenske osnove više izražavale trajnost nego vrijeme vršenja neke radnje, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

Vjerujemo da je sada bar donekle razumljivo zašto drevni narodi nisu mnogo marili za vremenski redosljed pri izlaganju određenih radnji, kao i to zašto je u njihovoj konkretnoj misli sadašnje vrijeme imalo najveće značenje, dok su prošlost ili budućnost mogle postati normativne i apsolutne te se kao takve mogu pojaviti u bilo koje vrijeme i bilo kojega časa. Možda nije naodmet dodati da je starohelenski jezik poznavao isključivo apsolutnu upotrebu vremena (parataksu) što će reći da se u njemu vremena realiziraju sama sobom, dok latinski poznaje relativnu upotrebu vremena (hipotaksu) to jest prioritet jednog vre-

mena nad drugim (consecutio temporum) što je iz latinskog prešlo u romanske jezike potekle iz njega.

Kad je pak riječ o *prostoru*, treba istaći da po vjerovanju drevnih Mesopotamljana i Egipćana sva mjesta na zemlji za čovjeka nemaju podjednaku vrijednost. Tako za njih istok i zapad nemaju isto značenje. *Istok* je onaj prostor, mjesto, odakle Sunce, savladavši sile Tame, o čemu smo već govorili, svakog jutra kreće na svoj pobjedonosni pohod noseći život svemu živome. Zato je *istok* simbol ne samo iskonskog postanja već i dnevnog održanja života, za razliku od *zapada*, simbola mraka i smrti, zapada na kojem Bog-sunce ulazi u podzemni svijet i u njemu se čitavu noć bori sa silama Mraka da bi, pobjeđivši ih, sutra ponovo donijelo svjetlo, simbol života, čemu se raduje sve živo na zemlji, što se lijepo razabire iz jedne himne upućene bogu-suncu Rau²⁵:

*Ti stvori pavijane,
Tebi da pjevaju,
Pred tobom da igraju,
Ime ti da glasno hvale*²⁶,

kao i iz jedne himne pronađene u Ninivi, upućene bogu-suncu Utu, odnosno Šamašu, kako sumerskog boga Utu zvahu Akadaani, Vavilonjani i Asirani. Njezin početak glasi:

Šamašu Bože!
Ljudstvo tebi se raduje cijelo,
Sve živo na svijetu za tvojom Svjetlošću žudi...²⁷

Ovdje smo došli do pitanja prožimanja, odnosno do uzajamnog djelovanja prostora i vremena. Jutro, kad se rađa Sunce, naime,

²⁵ Taj bog je, u skladu s bliskoistočnim shvatanjem vremena i prostora imao tri imena koji odgovarahu jutru-Khepri, podnevu-Ra i večeri-Atum.

²⁶ Cf. *Hieratische Papyri des Museums in Berlin*, II, No 3050.

²⁷ Citirano prema N. K. Sanders, *The Epic of Gilgamesh*, London 1972, p. 25.

kao što smo vidjeli, istoku daje povoljan i za sve životodajan izgled, dok večer, kad je sunce na smiraju, zapadu daje neprijateljski, beživotan izgled. U vezi s rečenim stoji istočnjačko astrološko vjerovanje o uticaju nebeskih tijela na sveopšti život na Zemlji, na što nas još uvijek podsjećaju Zodijak i horoskop.

U *egipatskom* poimanju prostora izrazito emocionalnu boju imao je prvobitni sveti prostor, prvobitna humka, otočić sa kojega je Atum, sam izronivši u vidu otočića iz Nu, primogenetskih voda, stao da stvara. Ta se humka, otočić - kao središte generativnih potencija iz kojeg je potekla vidljiva realizacija i supstancijalizacija vitalnih početa začetih u Apsolutnom biću - za koju se vjerovalo da se u početku nalazila u hramu boga-tvorca Ra, u gradu Heliopolju, stala smatrati svetinjom nad svetinjama. Kako je, međutim, u Egiptu svaki hram imao svetinju nad svetinjama i budući da je svako božanstvo bilo tvorno poput heliopoljskog Ra, to su sveštenici pojedinih hramova svoju svetinju nad svetinjama identifikovali s praiskonskom humkom, simbolom prvobitnog izvora života. Dosljedno tome, u svakom je hramu postojala prvobitna humka pa je svaki hram smatran svetim mjestom, prazvorom života. To je jedan od razloga zašto su egipatske piramide građene u obliku te, u zoru svijeta nastale, životvorne humke koja bijaše simbol iskonske simbioze materijalnog i duhovnog u kosmosu.

Kad je pak riječ o drevnim Sumeranima, Akađanima i Vavilonjanima Hamurabijeva vremena, za njih je slično značenje imala *kosmička planina* izronila iz prvobitnog mora na kojoj je An, vrhovni bog sumerskog panteona u duhu narodnog vjerovanja, u genezi metafizičko Počelo, otpočeo stvaranje *velikih bogova* zvanih Anunnaki, a preko njih, kao kosmičkih Počela, sav vidljivi svijet, što se lijepo razabire iz početnih stihova mita nazvanog *Lahar i Ašnan*:

*Kad na planini Neba i Zemlje
An rodi Anunna-bogove...*²⁸

²⁸ Mit će u cijelosti biti naveden kad bude riječi o koncepciji svemira.

Stoga nije nikakvo čudo što se ta planina - kao primogenetska kolijevka zajedničkog življenja i prožimanja duha i materije, nepodvojenosti Tvorca i stvorenog, ali i kao prazivrog vidljivog, materijalnog stvaranja - često vezuje za En-lila koji je s vremenom postao glavni bog-tvorac i organizator civilizovanog života na Majci Zemlji u sumerskom panteonu. Imajući to na umu razumljivo nam je što se uz njegovo ime često dodaje epitet *Velika planina*²⁹, čime su sumerski mudraci, učitelji željeli naglasiti da je En-lil³⁰ onaj nebeski stvoritelj, Kosmokrat, koji posjeduje tvornu moć što je oličavaše kosmička planina odakle je potekla substancijalizacija vitalnih Počela misaono začetih u Apsolutnom biću, o čemu će biti opširnije govora, a sada da se pozabavimo govornom i pisanom magijom drevnih Mesopotamljana.

²⁹ Taj se epitet, između ostalog, susreće i u jednom hvalospjevu koji govori o En-lilovim zaslugama za civilizovani život na Zemlji:

*Bez En-lila, Velike planine,
Gradovi ne bi bili sazidani, ni naselja osnovana,
Staje ne bi bile sazdane, ni torovi podignuti...*

³⁰ Rečeno o En-lilu kao o tvornom božanstvu jeste razlog zašto se Velika majka bogova, odnosno Majka Zemlja, na sumerskom zvana Ki, između ostalog, naziva i Nin-hursag, to jest Gospodarica kosmotvorne planine - epitet kojim su sumerski mudraci nastojali izraziti njezinu temeljnu generativnu funkciju što se najbolje očitovala u toj kosmotvornoj planini, na kojoj je, kao što rekosmo, počelo vidljivo stvaranje u Apsolutu misaono začetog svijeta. Imajući na umu tu neospornu činjenicu ostaje nam da ono što o tom epitetu raspređa razmetljivi Robert K. G. Temple, u citiranom djelu (str. 88) odbacimo kao plod čiste fantazije. Mjesto u spjevu *Podvizi i djela boga Ninurte* na što Temple aludira aitiološkog je karaktera. Templeovo djelo, barem kad je riječ o egiptskoj i mesopotamskoj civilizaciji, obiluje neutemeljenim hipotezama.

III *Govorna i pisana magija*

1. Uvod

Drevni su Mesopotamljani, kao uostalom i stari Egipćani, nesumnjivo znali da je magija način da se pomoću *proricanja* i određenih magijskih radnji spozna, što će reći potčini priroda, čovjek, božanstvo i sve ono što prelazi granice neuobičajenog u životu ljudi i Svemira³¹. Mesopotamljani su, naime, još od praskozorja svoga istorijskog bića nastojali da proricanjem - koje se izvodilo posebnom glasovnom simbolikom, *nadahnutim govorom*, tumačenjem snova i znamenja na jetri žrtve, promatranjem zvijezda i leta ptica itd. - te drugim magijskim sredstvima, upoznaju volju, namjeru onoga *ti* koje stajaše iza svake pojave u kosmičkom time i ličnom životu i, dosljedno tome, da prema onome *ti* zauzmu odgovarajuću akciju. U tome im je, osim proricanja, odnosno predskazanja, od velike pomoći bila, kako *govorna magija* - moć i značenje *imena*, magijska moć *izgovorenog imena*, *pjesma i ples*, *pozitivno i negativno priznanje* - tako i *pisana magija* - *simbolička i magijska moć pisma i broja, slike i statue*.

2. Ime kao tvorni princip

Nepotrebno je isticati da je ime kao duhovno-fizičko načelo individuacije, izdvajanja iz carstva anonimnosti, jedna od najvećih tekovina ljudskog duha, jer se doista za nešto što ne posjeduje ime, barem filozofski ne može tvrditi da postoji, da ima svoj identitet kojim se izdvaja iz bezličnog i kao definisani su-

³¹ Up. Ričard Kevendiš, *Istorija magije*, Beograd 1978, str. 17, i d. (Preveo s engleskog Petar Ćurčija). Kad je riječ o značaju magije kod bliskoistočnih naroda Kevendiševo je određenje krajnje uprošćeno, gotovo svedeno na crnu magiju, jer je magija kod njih imala i uzvišeniju svrhu.

bjekt spoznaje. Stoga nas ne čudi što je skoro kod svih drevnih civilizacija sintagma *imati ime* značilo *postojati*, a *nemati ime* značilo *ne postojati*.

Budući da ime nekoj stvari, osobi pa i božanstvu, izdvajajući ga iz neodređenosti, daje osobine po kojima se razlikuje od ostalog iz roda i vrste, ukazuje nam da se izgovaranjem, davanjem imena, stvar, biće ili božanstvo iz nerazlučenog, amorfno stanja, dovodi u razlučeno, lično stanje, iz neodređenog u određeno postojanje, što je za drevne narode značilo isto što i dovođenje iz nepostojanja u postojanje.

To je razlog zašto u religijama bliskoistočnih naroda samo kosmokratori, demijurzi, poput sumerskog En-lila, egipatskog Ra, feničkog Ela, ili vavilonskog boga-tvorca Marduka imaju povlasticu izgovaranja imena, to jest dovođenja u vidljivo postanje svega postojećega u vasioni.

Da je ime po iskrenom osvjedočenju drevnih Mesopotamljana ravno postanju i opstojnosti bića najbolje će nam posvjedočiti najznačajnije djelo iz sumersko-akadske vjerske književnosti, *Ep o stvaranju*:

- 1 Kad nebo gore, *nemaše ime*,
Kad zemlja dolje, *nemaše ime*.
Kad iskonski Apsû³², što ih rodi,
Kad Mummu, kad Tijamat, njihova sveopšta majka,

³² Budući da se o teogonijsko-kosmogonijskom sistemu u *Epu o stvaranju*, kao i o ostalim sličnim sistemima naroda Bliskog istoka opširno govori u uvodnoj studiji *Kosmogonijska misao drevnog Bliskog istoka* uz moj prevod *Enuma eliša* na naš jezik, za ovu priliku dodajmo toliko da Apsû u ovome *Epu*, simbolizujući gornje slatke vode, na sumerskom zvane *ab-zu*, *sjedište znanja*, najvjerojatnije predstavlja muško počelo, *principium causativum*, dok Tiamat, simbolizujući donje slane vode, na akadskom zvane *tamtu*, na sumerskom *a-ab-ba*, u genezi predstavlja žensko počelo. O vavilonskoj Velikoj Majci Tiamat

5 Stanu svoje mješati vode.

Kad staništa božja, ne bjehu sazdana,

Kad nijedan bog, *ne bješe stvoren*,

Kad nijedan bog, *nemaše ime*³³,

Kad nijedna sudbina ne bi određena...

Bogovi iz utrobe Apsû i Tiamat, rođeni bjehu.

10 Lahmu i Lahamu se pojave, ime dobiše oni³⁴.

(Potcrtao M. Višić)

Kako ime, po uvjerenju narodâ Bliskog istoka odgovara suštini, biti imenovanog, to jest stvorenog, dosljedno tome, poznavajući nečije ime znači poznavati njegovu suštinu, narav, biće. Ovaj

koja je preuzela atribute i funkcije sumerske Velike Majke, odnosno Majke Boginje, Dingir-mah, ovom prilikom recimo toliko da je, kao tamno, nevidljivo stanište donjih voda iz kojih potiče život, kao obilježje tame, odnosno sama budući Tama, simbol prvobitnog, prije vidljivog stvaranja svijeta, pozitivnog i veoma dugog stanja nevidljivosti, stanja u kojem funkcionalna počela misaono začeta u Apsolutu počinju substancijalizaciju, težeći vidljivoj opstojnosti što će i postići izlaskom iz utrobe Majke Zemlje, o čemu će poslije biti riječi.

³³ Skoro identično mišljenje o imenu susrećemo i kod drevnih Indijaca i Helena. Tako se besmrtni Homer, vjesnik evropske kulture ponosi institucijom imena kad kaže:

Od. XIX 403:

A sad odaberi, Autoliče, ime kojim ćeš milog

Od kćerke nazvati sina, jer premnogo željaše njega.

Na toj joj prozbori Autolik, govoreć' ovo:

Zete i kćerko, ime mu dajte kako vam velim:

Ja ljuteć' se na mnoge ljude i žene

Na mnogohranj zemlji dolazim amo te stoga

Nek Ljutica dijete se zove...

³⁴ Up. *Enuma eliš*, „Naprijed“, Zagreb 1993. (*Ep* sa francuskog preveo, uz konsultaciju originala, studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

je nazor sa svoje strane doveo do vjerovanja da je poznavanje nečijeg pravog imena ravno posjedovanju, imanju u vlasti onoga čije se pravo ime, odnosno biće i misli poznaju³⁵. To je opet dovelo do stvaranja institucije *dobrog imena*, do motivisanog imena³⁶, odnosno do toga da su se novorođenoj djeci stala davati takva imena koja im pridaju dobra svojstva. Ko, naime, ima dobro ime taj ima i dobru sudbinu, jer osobu cijeloga života obdariva srećom. U tome se kod Mesopotamljana krije razlog postojanja institucije *dobrog imena*, odnosno *dobre sudbine*, što je imalo za posljedicu da i sâmi kraljevi u drevnom Sumeru, Asiriji i Vavilonu, kao u Egiptu faraoni, imaju obično svjetovno i božansko, teoforsko ime koje im udjeljuju bogovi, konkretnije boginje, kao, recimo, u Sumeru *Nebeska kraljica*, to jest Inanna, pravilnije Nin-anna (= Gospodarica neba) jer ona, poput Amon-Ra u Egiptu, kruni sumerske kraljeve dajući im božansko ime što ga kraljevi uz svjetovno rado izgovarahu. Takvo je, na primjer, ime Sargon, potičući od akadskog Šaruken, *Zakoniti vladar*; Sanherib, od Sin-aherib, *Sin* (= bog mjeseca) *umnožava braću*. To su u lingvistici dobro znana teoforska imena vrlo česta i u hebrejskom jeziku: Theófilos-Bogoljub, Theódotos-Božidar, što se

³⁵ To je razlog zašto duša umrlog u *Egipatskoj knjizi mrtvih* na putu od smrti do Ozirisova zagrobnog suda (Gl. 99, i 125-svršetak) izgovara imena hipostaziranih predmeta, odnosno dijelova vrata ili barke kao tačaka zgusnute magijske moći u kojima se magijski očituju kosmičke snage s kojima se duša valja sjediniti. U ovom slučaju poznavanje i izgovaranje imena jednako je imanju u vlasti imenovanog subjekta koji mu više ne može naškoditi.

³⁶ Pogled o postojanju motivisanih imena donosi nam i rimski komediograf Plaut, *Persae* IV 4, 74: *Omen est nomen*, a susreli smo ga i u navedenom pasusu iz *Odiseje* u kojem Autolik ljuteć se mnogo novorođenčetu nadijeva ime Ljutica, to jest Odisej, no to nije bilo pravilo ni u najstarija vremena, o čemu autor ove studije opširno raspravlja u sklopu antroponimije i toponimije u djelu *Onomastika u grčkim poveljama srpskih vladara*², Oktoih, Podgorica 2000, str. 15-26.

susreću i kod ostalih indoevropskih i drugih naroda. Dodajmo uzgred da su sumerski, akadski, asirski i vavilonski vladari svoja božanska imena često ispisivali na hramovima s razlogom što bi svaki izgovor toga imena onome ko ga nosi davao novu snagu, novi život.

3. Magijska moć govora i pisma

Ovo nas opet dovodi do pitanja magijske moći glasa, njegova načina izgovaranja i pisma, napisanog imena, napisane riječi koja je po vjerovanju drevnih Mesopotamljana ravna izgovorenoj riječi.

Glas je kod prvobitnih naroda imao prvorazrednu magijsku moć izražavanja spoznanja, poznavanja i vladanja onim koga upoznajemo. To je razlog zašto se naredbe i zakoni odvajkada *glasno* obznanjuju; zašto se vrhovni bogovi, kao što su kanaanski El, sjeverno-sirijski Hadad, kod Feničana poznat i kao Baal-Hadad, sumerski Adu ili Iškur, helenski Zeus ili pak hrišćanski Jahve oglašavaju svojim moćnim glasom, grmljavinom, kako bi, jer su tako njihovi namjesnici htjeli, što više naglasili supremaciju nad tako *jadnom kreaturom* kao što je ljudsko biće čiji glas Višnji, kad nemaju pametnijeg posla, oslušnu kao *glas vapijućeg u pustinji*.

S te tačke gledano o glasu bi se dala napisati podeblja studija, ali nam se ovom prilikom valja zadovoljiti tvrdnjom da je glas po uvjerenju bliskoistočnih naroda, uz ime, bio jedno od najznačajnijih sredstava kako spiritualne identifikacije i izdvajanja imenom oslovljene osobe, tako i izražavanja moći koju nam daje poznavanje imena neke osobe, što se postiže izgovaranjem imena te osobe. Dodajmo i to da se magijska snaga i uticaj glasa prilikom polaska u lov, borbu i tome slično, pojačavala bukom, frenetičnim pokličima i *pjesmom* popraćenom *ritualnim plesom*, što i danas susrećemo kod brojnih domorodaca u Africi.

Budući da je očitovanje spoznaje, time i moći, pomoću glasa ograničeno izgovaranjem, ljudi su pribjegli *pismu*, to jest ispisivanju imena i svega onoga što su željeli imati na oku ili u vlasti. Tako je pismo, u odnosu na glas koji je očitovao vremenski trenutnu spoznaju i moć postalo sredstvo izražavanja *trajne* i neograničene spoznaje i moći nad imenovanim. S rečenim se, međutim, moć *pisane magije* ni izdaleka ne iscrpljuje. Kao što *kulturna statua*, oživljena obredom *otvaranja usta*, u hramu zamjenjuje boga, tako i *napisani tekst*, obično himna ili molitva bogu ispisana na statui vladara, zamjenjuje ga u molitvi bogu, čemu je valjan primjer statua vladara Gudeje načinjena od diorita koja se čuva u Louvreu.

Ako pismo, napisana riječ, ima toliku moć u očima običnih ljudi, posebno sveznajućih bogova onda, istinu govoreći, nije bilo potrebno da se napisi, obično molitve posvećene bogu, izlažu na vidljiva mjesta gdje su ih mogli pročitati dobronamjerni, ali i zlonamjerni ljudi i zlobni demoni. Upravo je mogućnost negativnog uticaja na pravo ime, kao i na molitve upućene božanstvu, dovela do toga da su se oni stali ispisivati na skrovitim mjestima ili *kriptogramskim pismom* čiji je smisao bio dostupan samo upućenima u njega³⁷.

Skrivanje pravoga značenja imena postiže se i čestom upotrebom sinonima i homonima, kao i akrofonijom. Jedan od najdjelotvornijih načina skrivanja pravoga imena, pravoga značenja dimenzija nekoga hrama te simboličkog predstavljanja metafizičkih istina i tajni kosmičkog života jeste upotreba *brojeva*

³⁷ Osim navedenoga, na postanje kriptogramskog pisma uticalo je i već izneseno vjerovanje da se izgovaranjem napisanog imena osobe ili stvari oni oživljuju, da im se udahnjuje novi život, što je bliskoistočne narode, želeći da svojim pokojnicima osiguraju vječni život u donjem svijetu, potstaklo da na grobovima pokojnika ispisuju imena darova neuobičajenim, tajanstvenijim pismom koje je prolaznike podsticalo da ga odgonetavaju i tako više puta pročitaju, što je umrlom osiguravalo produženje onostranoga života.

umjesto riječi, što je kod Asirana i Vavilonjana bilo izvodljivo, jer su oni slovima dali brojčanu vrijednost. Tako su brojevi u Asiriji i Vavilonu bili ono što su u drevnom Egiptu bili hijeroglifi, sveti znaci, sveto pismo, odnosno simboli koji kao sažet sadržaj misli izražavahu ezoterične, običnim jezikom neopisive, spoznate vjerske, odnosno naučne tajne o životu kosmosa koje je trebalo sačuvati od zlobnih duhova i ljudi zle volje. Stoga su se te tajne smjele povjeravati samo onima što su bićem i dušom bili neporočni, ispunjeni duhom, jer su se samo takvi smatrali dostojnim da ih spoznaju, da u njih budu upućeni. U tome se išlo dotle daleko da se na tablicama namijenjenim obrazovanju sveštenika kao čuvara spoznatih tajni iz oblasti kosmičkog time i vjerskog života stavljao natpis, kao što je slučaj s onom pločicom iz En-lilova hrama u Nippuru namijenjenoj obuci psalmista na kojoj izričito stoji:

Da je upućeni pokaže upućenom,

Da je svjetovno lice ne vidi,

To priječi En-lil, Iggigi (= bogovi zemlje i neba),

Annunaki (= bogovi Apsû-a, Donjega svijeta),

I božanski čuvari É-Kura (= En-lilova hrama u Nippuru).

To je sa svoje strane uslovalo da se razvije istinska doktrina o hijerarhiji brojeva kao o koordinatama života u makrokosmu time i u mikrokosmu. Po toj je hijerarhiji uostalom izvršena hijerarhija bogova u kojoj je An (semitski Anu) kao vrhovno božanstvo izražen idealnim brojem šezdeset³⁸, dok su ostali bogovi označeni brojevima predjela na nebu kojima su vladali³⁹.

³⁸ Sumerani, potom Vavilonjani i Asirani imali su seksagezimalni sistem.

³⁹ Usput dodajmo da su sumerska velika božanstva simbolizovala pojedina sazviježđa iz zodijaka. Tako je An najvjerojatnije simbolizovao sazviježđe Raka, Adu ili Iškur sazviježđe Bika, En-lil sazviježđe Trougao, En-Ki, odnosno Ea, sazviježđe Aquarius (Vodenjak).

4. Simbolika broja i slike, kultne statue i reljefa

Iz već rečenog o brojevima slijedi da broj kao grafički prikaz nije to što mu daje magijsku vrijednost, već je to, kako netom rekosmo, *simbolika*, simboličko značenje na koje kao *simbolon*, *signum* upućuje, odnosno sobom magijski izražava, jer je broj, slično hijeroglifu, govoreći jezikom magije, bio istinsko sjedinjenje simbola i onoga što se njime izražava. Tako je simbolika broja daleko vjernije i dublje iskazivala predstavljenu misao no što to čini govor ili pismo. Kako su se pak simbolikom brojeva iskazivale kosmičke tajne jasno je da svi brojevi nisu imali, niti su mogli imati podjednaku vrijednost u izražavanju spoznatih tajni iz cjelokupnog života svemira. To, dalje, znači da se za odgovarajuću pojavu iz života svemira birao odgovarajući broj koji će je najbolje reprezentovati. Ovome je dobar primjer broj sedam kojim se izražava zaokruženost prostora i vremena što se postiže zbrajanjem broja četiri kao simbola Zemlje i njene četiri strane i broja tri, simbola neba. Njime se izražava i ciklično uobličavanje, odnosno savršenost odakle njegova kosmička vrijednost u vidu sedam planeta, sedam sfera itd.

Simbolika broja dovodi nas do pitanja *simbolike slike* kao najranijega načina izražavanja i prenošenja misli, slike koja u tom pogledu prethodi piktografiji, odnosno piktogramskom pismu u kojem jednom znaku odgovara jedan predmet, za kojim slijedi ideogramsko, u kojem jedan znak, kao dio cjeline, *pars pro toto*, izražava figuru, ideju, pojam, da bi potom uslijedilo leterarno izražavanje i prenošenje misli.

Govor slike i njene simbolike - izražen u *reljefima od kamena i alabastera*, na *stelama i pločama*, kao plastično sredstvo podsjećanja na prošle važne događaje iz oblasti religije ili politike kojima je bila svrha da služe kao pouka za budućnost - bio je bogat ne samo u vremenu koje prethodi pismu već je to ostao kroz

cijelu istoriju Vavilona i Asirije. Budući svjesni svoga značaja na svjetskoj pozornici svoga vremena sumerski kraljevi i dvorski umjetnici zdušno nastojahu da - monumentalnim prikazima, posebno stelama, kao što je slavna *Stela jastrebova* Eanatumama, čuvenog vladara - osvajača iz Lagaša (oko 2550) na kojoj se veliča njegova pobjeda nad stanovnicima susjednog grada Ume, ili pak *Stela* akadskog vladara Naram-Sina (2291-2255) na kojoj se slavi njegova pobjeda nad brdskim Lulubima - ostave uspomenu na svoju slavnu prošlost da, po onoj Salustijevoj *Gloria maiorum posteris quasi lumen*, time ožalošćujući boginju Lethu i posvemašnjeg Epimeteja na sreću njegova brata Prometeja, odnosno sumerskog mu parnjaka En-lila.

U otimanju prošlih događaja od zaborava učestvovali su i *kame-ni plitki reljefi* koji bijahu u upotrebi naročito u vrijeme asirskih kraljeva u prvom dijelu prvoga milenijuma prije našega računanja vremena. Ti reljefi svojom narativnom i dokaznom snagom gotovo da nadilaze pisane izvještaje o njima.

Kako je poznavanje i grafičko, odnosno slikovno prikazivanje nekoga subjekta ravno imanju vlasti nad njima i, kako slika nije beživotan prikaz neke osobe, životinje ili predmeta, već ona živi životom na njoj prikazanog subjekta, to je slika u Mesopotamiji, kao i u drevnom Egiptu, *dvojniki*, nadomjestak i zamjenik onoga koga prikazuje što, nadalje, znači da može djelovati kao i na njoj prikazani subjekt i da djelovanje na nju, recimo, njeno uništenje, znači uništenje i onoga koga prikazuje. Za ilustraciju neka nam posluži grobno posuđe iz Suze koje prikazuje prizore iz lova ptica i divokoza što ih je pokojnik lovio za života, a prikaz na vazama bila je garancija da će pokojnik, imajući slike, loviti i u onostranom životu. To, međutim, nije bilo pravilo kod drevnih Sumerana, već čisti izuzetak iz ranog perioda, jer se zna da je onostrani život po njihovom vjerovanju, za razliku od egipatskog, bio odveć turoban.

Da su Mesopotamljani vjerovali da se uništenjem slike uništava onaj koga u stvarnosti prikazuje neka nam za primjer posluži jed-

na inkantacija u kojoj obajan čovjek moli oganj da uništi slike onih što su ga obajali, time i njih, čije slike predaje ognju da, kao sudija, obdaren ličnošću presudi vještcu i vještici:

*O Ognju plamni, ratni porode Ana (= neba),
Najsilniji međ' braćom svojom,
Ti što ko Sin (= Mjesec) i Šamaš (= Sunce) sporove vodiš,
U mojem presudi sporu, odluku reci,
O Ognju, čovjeka i ženu što me obajaše sažeži...*

Kulna statua, o kojoj je već bilo riječi, bijaše izraziti dvojnik, odnosno otjelovljenje božanske ličnosti, jedna od mogućih božanskih hipostaza, preobrazbi, jer se bog mogao preobraziti, to jest zadobiti lik ovna, gusana itd., sve prema svrsi. Sukladno tome, statua je bila stanište i inkarnacija božanstva koje je u njoj svojom moći bilo prisutno kad god je to od njega tražio vjerski čin. Zar i hrišćanski bog nije posvuda prisutan *per essentiam, potentiam ac scientiam*, kakvu formulaciju susrećemo kod hrišćanskog Aristotela, Tome Akvinskog.

Ako se bog mogao po volji preobražavati u razne životinje, onda je to magijski mogao i čovjek, jer su njihove prirode, kao dio sveopšte kosmičke prirode, iste. Razlog čovjekovog identifikovanja ili preobraženja jeste dobivanje natčovječanske snage potrebne da se odupre zlim silama, kao što pokazuje ova inkantacija:

*Ja sam Nebo, dotaći ne možeš mene,
Ja sam Zemlja, obajat' ne možeš mene,*

ili je to pak želja da se čovjek duhovno sjedini s Apsolutnim bićem, što se postiže *inicijacijom*, što će reći simboličnim umiranjem gdje dolazi do borbe duše protiv tjelesnog i ovozemaljskih grijeha (uz pomoć kojih hrišćanski vrhovni žreci koji, dodajmo usput, čak i normalne pobude i sitne prijestupe proglašavaju gri-

jehom te njihovom ispovijedi i oprostom, svoju lakovjernu pastvu vezuju za sebe, kao za one koji imaju božansku moć opraštanja i krojenja sudbine) čime se razvijaju duhovne snage. To pak dovodi do sjedinjenja s višim, pozitivnim i *negativnim* kosmičkim silama koje se nalaze u raznim bićima i hipostaziranim, magijskom snagom prožetim predmetima i bićima, što za posljedicu ima novo duhovno rođenje.

Ako je, dakle, inicijacija simboličko umiranje za kojim slijedi duhovno rođenje, onda je očito da je i sâma smrt vrsta inicijacije, uvođenja bića u višu, duhovnu razinu u kojoj se umrli oslobađa materijalne strane svoga bića. Sam čin simboličkog umiranja i sjedinjenja s kosmičkim silama doživljuje se u hipostazi, u prolaznom odvajanju duše od tijela, odnosno u transcendentnom, duhovnom stanju u kojemu duša na putu do zagrobnog suda ili inicijant na zemlji, *pozitivnim priznanjem*, odnosno ispoviješću i odbacivanjem ovozemaljskih grijeha i materijalne strane svoga bića, doživljujući istinsku negaciju grijeha i podvajanje od tjelesnog, pritom se oslobađajući negativnih, jača pozitivne duhovne snage što dušu, odnosno inicijanta dovodi do sveopšte kosmičke svijesti i harmonije, do sjedinjenja s Apsolutom. Tako nam se ne samo simbolička već i stvarna smrt prikazuje kao dio ljudskoga bića, viši, duhovniji oblik života koji čovjeka zbližuje s božanstvom i božanskim.

Dobar primjer hipostaze, time i inicijacije, pružaju nam slijedeći stihovi iz *Pravednika-Patnika*, varijante akadskog Jova. Tako na četvrtoj tablici čitamo:

Na „Vratima Divnoga Čuda“, moja su znamenja
zasjala,

Na „Vratima Oslobođenja od Grijeha“, moje je sužanjstvo
prestalo,

Na „Vratima Štovanja“, moja su usta
pitala,

Na „Vratima Prestanka Jadanja“, moje je jadanje
prestalo,
Na „Vratima Čiste Vode“, ja sam poštropljen vodom
očišćenja,
Na „Vratima Blagostanja“, ja stadoh pred Marduka...⁴⁰

IV Teogonija i kosmogonija drevnih Mesopotamijana

1. Postanje i osobine sumerskog panteona preteče asirsko-vavilonskog panteona

Vjerujući da je govorna i pisana magija narodâ stare Mesopotamije makar u bitnim crtama osvjetljena, prijeći nam je na izlaganje slike postanja kosmosa i svijeta bogova, kosmogonije i teogonije drevnih Sumerana, slike što će je pridošli Semiti u trećem mileniju samo donekle izmijeniti, bolje rečeno zastrti je izmjenom imena bogova sumerskog panteona.

Kad je riječ o sumerskom panteonu u duhu narodnog vjerovanja, on nam se, za razliku od sumerskih gradova-država koje ljubomorno čuvahu svoju autonomiju, od samog početka istorije *crnoglavog naroda* pokazuje kao jedinstvena cjelina, što će reći da u njemu nije bilo podjele na bogove ove ili one države, barem kad je riječ o glavnim bogovima koji su, zastupajući pojedine gradove-države, složno vladali na nebu i na zemlji. To ukazuje da su Sumerani dolaskom u Južnu Mesopotamiju sa sobom donijeli već izgrađen panteon, izgrađenu vjeru u svoje bogove. Istina je doduše, da je svaki grad-država imao svoga glavnoga boga zaštitnika u čiju je čast u toj državi podizan najznačajniji hram, ali je istina i to da su i drugi značajniji bogovi sumerskog panteona, posebno Dingir-mah, Velika Boginja, odnosno

⁴⁰ Cf. Pritchard, *Antology* II p. 159.

Velika majka bogova, kod Vavilonjana poznata kao Bêlit-ilî, *Kraljica bogova*, uz mjesno božanstvo imali svoje hramove ili bar kapele u hramu mjesnoga boga. Dodajmo i to da je mjesno božanstvo grada-države kao osvajača postajalo glavno božanstvo pokorenih gradova-država, odnosno država koje su, međutim, i dalje poštovale svoje mjesno božanstvo, ali sada kao drugorazredno.

Sumerska nam se teogonija, kao uostalom i većina teogonija Bliskog istoka i drevne Helade, u svojoj biti pokazuje kao kosmogonija, što će reći da pojedina božanstva svojim bićem i imenom personifikuju, otjelovljuju elementarne kosmičke sile kao principe rodnosti i plodnosti, kojima na čelu, po svjedočanstvu likovnih i pisanih spomenika s kraja četvrtog milenijuma, stoji velika Trijada: An (Nebo), En-ki, *Gospodar-Zemlja*, En-lil, *Gospodar-vazduh*, kojima se svagda pridružuje naprijed spomenuta Dingir-mah, kao ženski princip.

2. Mê kao Počelo-Počelâ i metafizički, kosmički i htanski Principi

Posljednje nas dovodi do pitanja razdiobe sumerskog time i akademskog, odnosno iz njega poteklog asirsko-vavilonskog panteona. Mada su Sumerani poznavali gotovo pet hiljada raznorodnih božanstava, njihov je panteon, slično egipatskom, u bitnosti monoteistički, što znači da mu na čelu stoji Apsolutno biće, iz kojega ostala božanstva emaniraju kao metafizički, kosmički i htanski Principi, Ideje, Počela.

Mesopotamljani su temeljnu kategoriju svoje teološke i filozofijske misli, kao što je rečeno prilikom raspravljanja o konkretizaciji apstraktnih pojmova, nazvali Mê, to jest Počelo-Počelâ, Prapočelo.

Mê je onaj nestvoreni i bezvremeni Apsolut koji se, pokrenut unutarnjom tvornom Mišlju, Logosom, rađanjem idejâ, vitalnih

počela u svojem srcu, u svojoj duši, rastavlja tako otpočinjući beskrajnu katenu života; Mê je ona tvorna Harmonija što, u od strane duha iniciranom bezgraničnom procesu stvaranja, blagorodno izmiruje kosmičke tvorne sile u vječnom slijedu postanja i mijenâ sveopšteg života Universuma; Mê je onaj ápeiron u kojem u toku sveopšteg kosmičkog stvaranja svi oblici stvorenog kao i još nestvorenog već nagoviještenog života daju jedan drugom zadovoljštinu u izvanprostornoj i bezvremenoj sukcesiji u kojoj Mê kao Enem, tvorna Riječ Apsoluta, priziva Mumu, duhovno začeto biće u vidljivo postanje; Mê je, konačno, ona životvorna voda, Kur, u Egiptu zvana Khemunnu, iz koje se vječno rađa i obnavlja život; Mê je, isto tako, ona kosmička Ljubav, Eros, koja ne samo da pokreće na stvaranje, već stvoreno prožima ljubavlju, svagda mireći antagonizme u silama Vaseljene. Riječju, Mê je nestvoreni i bezvremeni Pokretač vječnog toka izviranja i uviranja kosmičkog života, umotvorna sila koju, in ultima analysi, i nije moguće običnim riječima opisati. Tome Počelu-Počelâ po svojem značenju, kao što je ranije naglašeno, oblikom i značenjem odgovara egipatski pojam Ma 'at, dok mu je u indijskoj teološkoj misli ravan Brahman kao Apsolut, a u teološkom naučavanju drevne Kine pojam tao, odnosno dao.

Taj se Apsolut - čije je višnje biće ispunjeno tvornim silama koje ne samo da su pokrenule na supstancijalizaciju prva misaono začeta Počela, već one osiguravaju čvrst i trajan proces obnavljanja svekolikog života Vasione - utjelovljuje pomoću metafizičkih, kosmičkih i htonskih Počela od kojih zavisi postanje i održavanje svekolikog života u Kosmosu.

3. Postanak kosmosa i svijeta bogova

Slika postanja materijalnog svijeta i svijeta bogova koja nam se podaje iz kosmogonijskih i teogonijskih sustava i predstava drevnih Sumerana, potom Akađana, Vavilonjana i Asirana približno

izgleda ovako: Apsolutno biće, odnosno Počelo-Počelâ, Prapočelo koje drevni Sumerani oličiše u pojmu Mê, začinjući u sebi mi-sao, što će reći duhovno postanje svih vitalnih počela, time gubeći raniju Jednost, stvara praiskonske, životom i životodajnom to-plinom, ognjem zasićene Vode, u drevnoj Mesopotamiji zvane Kuru⁴¹. Iz tih se voda, odnosno praiskonskog mora koje sumerski teolozi, to jest mudraci smatrahu primordijalnim pokretačem i uzročnikom svekolikog života, rađa božanstvo imenom Namu⁴² koje svojim postanjem negira Jedinstvo Apsolutnog bića s njime čineći sukladno dvojstvo. Namu nam se tako, slično egipatskom Atumu koji izranja iz promogenetskih voda, u Egiptu zvanih Nu, predstavlja kao prvi, ličnošću, voljom i sviješću, obdareni vid života, nastao iz primordijalnih Voda u kojima su se do toga trenutka svi oblici života, vitalne potencije, u njih od Prapočela mi-saono proicirane, nalazile u neizdiferenciranoj, bezobličnoj, ali nagoviještenoj i na supstancijalizaciju potaknutoj potenciji u kojoj se individualnost istom počinje nazirati⁴³. Gonjena živućim

⁴¹ Istini za volju, Kuru je naziv predjela u Zemljinoj utrobi gdje su se nalazile životvorne vode, pramore, praokean. On je, međutim, i boravište umrlih i određenog broja podzemnih bogova. Kur je i neman protiv koje se bore bogovi kao, recimo, En-Ki.

⁴² Namu se u nekim kosmogonijskim i teogonijskim predanjima često identifikuje s tim vodama kao u predanju nazvanom *En-Ki* i *Nin-hursag*. U tom se predanju En-Ki pojavljuje kao sin boginje Namu koja se, kao obdržitelj podzemnih voda, može identifikovati s boginjom Zemljom, s boginjom Ki koja je vremenom u sumerskom panteonu postala žena boga svijetloga zračnog prostora, boga En-lila, tako postajući Nin-lil.

⁴³ S te tačke gledano prvobitne Vode, u Sumeru zvane Kuru, u Egiptu Nu, u drevnoj Heladi Okéanos, kojima pridružujemo i Hesiodov Haos - kao ishodišne tačke supstancijalnog otjelotvorenja u Prapočelu začelih vitalnih potencija, nipošto ne označuju nesređeno, životu i redu neprijateljsko stanje, kao što to tvrdi čuveni holandski sumerolog H. H. A. Frankfort i njemu slični, već je to, kao što re-

ognjem što se zgušnjava u tim životvornim vodama, Namu - metafizičko Počelo bez vlastite moći odlučivanja, sobom izražavajući od Apsoluta označen smjer tvornog djelovanja - težeći vlastitom, unaprijed iniciranom ovaploćenju time i daljenjem ostvarenju vitalnih potencija misaono začetih u Prapočelu, rađa Nebo (na sumerskom An) i Zemlju (na sumerskom Ki) - dva temeljna kosmička elementa, sile oličene u istoimenim božanstvima, u bogu Anu i boginji Ki.

Nebo i Zemlja - po dubokom osvjedočenju drevnih Sumerana, Akađana, time i Vavilonjana, glavni dijelovi Vasiona - predstavljaju osnovni uslov daljnjeg kosmičkog stvaranja, odnosno postupnog ostvarenja zamisli Apsolutnog bića, funkcionalnih počela u obliku vidljive stvarnosti, pojavnoga svijeta.

Nebo i Zemlja, utjelovljeni u bogu Anu i boginji Ki, tim metafizičkim počelima u sumerskoj teogoniji i kosmogoniji, kao prvo rađaju temeljni preduslov daljnjeg, vidljivog kosmičkog stvaranja i opstojnosti, rađaju 1 i 1, što će reći vazduh, uzduh,

kosmo, prva materijalna faza u postupnoj realizaciji u Apsolutnom biću duhovno začetih svih funkcionalnih počela i ideja koje to Počelo-Počelâ može, ali ne mora supstancijalizovati, već ih zadržati u svom carstvu ideja kao potencije. U tom smislu, dakle, iskonske vode i Haos (potičući od helenskog apelativa hásma=dubina, zijev) ponovimo još jednom, predstavljaju prvu etapu u postupnom oživotvorenju vitalnih, organskih potencija koje se u tim Pravodama i Haosu nalaze u mogućem, još uvijek amorfnom, pa ako hoćemo pravo, ni vremenom obuhvaćenom stanju. Nad takvim stanjem kraljuju bezvremenska kosmička Noć i Tama kao simboli prvobitne nevidljivosti, zatomljenosti i pospanosti u Pravodama i Haosu bivstvjućih životnih potencija koje iz toga stanja teže krajnjoj materijalizaciji, vidljivoj osobenoj opstojnosti što će je i postići uz pomoć ostalih sudionika u kosmičkom stvaranju - Neba s njegovim životvornim kišama i toplinom, Vazduha s njegovom kosmičkom svjetlošću i Zemlje kao simbola opšteg kosmičkog vidljivog, zornog stvaranja sa njenim životvornim vodama i ognjem. Ovdje se vrijedi podsjetiti na ono što smo, raspravljajući o imenu, rekli o vavilonskoj Majci bogova zvanoj Tiamat, kao o pozitivnom, praiskonskom simbolu tame, odnosno o Tami.

svijetli zračni prostor, svjetlost, svijetlo, duh, dah, život, oličen u liku boga En-lila⁴⁴. Pojavom zraka kao kosmičke Svjetlosti - kosmičke životvorne topline, Svijetla, Etera - sve vitalne potencije nastavljaju svoj razvitak, odnosno dosegnuti razvoj i opstojnost na svijetlu Dana. Tako će odsad, postanjem kosmičke Svjetlosti, porodu Majke Zemlje biti vječno prisutan Dan sa svojom eteričnom, nepomučenom i živućom Svjetlošću, Svijetlom. Tako nam se Dan predstavlja kao najznačajnija i najuočljivija, krajnja faza u procesu cjelokupnog kosmičkog stvaranja, faza u kojoj vitalne potencije dobijaju vidljiv, ličan i sa tačke stvaranja završan oblik. To i jeste razlog zašto nam se Dan - oličavajući sunce, svjetlost, bolje rečeno kosmičko životvorno Svijetlo, Eter, što će reći božansko i duhovno u Universumu, samim time bivajući simbol i izraz samoga Apsoluta, njegove tvorne Riječi, tvorne, životodajne energije i života, odnosno božanskog tvornog nauma koji se realizuje kako u sveopštem kosmičkom tako i u ljudskom životu - pokazuje kao antipod Pravodama i Haosu, kosmičkoj Noći i Tami, gdje se, kao što rekosmo, inicirano stvaranje nalazi u nevidljivom, pospanom i drijemajućem stanju. Dan će tako biti neumitni svjedok krajnjeg utjelovljenja životnih počela i njihove zorne opstojnosti na Majci Zemlji čemu u jed-

⁴⁴ Nasuprot rečenom, smatramo da se u najstarijim, gotovo prije pet hiljada godina izgubljenim teogonijsko-kosmogonijskim predanjima, umjesto En-lila (na sumerskom Gospodar-vazduh) pojavljuje boginja Nin-lil (na sumerskom Gospodarica-vazduh) nesumnjivo najstarije sumersko tvorno božanstvo, Stvoriteljica svijeta, Gospodarica svijetlog zračnog prostora, *Magna Mater, Mater Dea, Mater procreatrix* čiji kult potiče iz neolita. Ona kao kosmokrator, kao Majka bogova, Gospodarica vasiona i svih zemalja - atributi što ih kasnije susrećemo uz boga En-lila - u patrijarhatu ustupa mjesto En-lilu, o čemu će biti više riječi nešto kasnije. Ovdje dodajmo toliko da se u liku boginje Nin-lil zacijelo susreće boginja Ki, to jest Majka Zemlja kao Gospodarica svijetlog zračnog prostora koji boravi u njenom krilu.

nakoj mjeri pridonosi Nebo (An) svojim životvornim kišama i Vazduh (En-lil) svojim eteričnim svijetlom, svjetlošću, trajno budeći zemljine generativne moći i sile.

To nam govori da se time proces kosmičkog stvaranja ne završava već jedino prelazi u naredni, viši razvojni stupanj, u fazu vječnog nastajanja i *nestajanja*, rađanja i *umiranja* kosmičkog života, kosmičke regenerativne energije u skladnoj i nužnoj mjeni u toku razumom i osjetilima zamjetljiva vremena. Dosljedno tome, druga nam se faza kosmičkog stvaranja pokazuje kao svagdašnja zbilja uobličena u proces vječnoga slijeda sukladnih kosmičkih pojava što se odvijaju po zakonu nagonskih, time i nužnih kosmičkih sila. Riječju, kreativna sinteza u procesu kosmičkog stvaranja koja se realizuje u vidljivom i dovršenom bivstvovanju u Prapočelu idejno začetih životnih počela, prelazi u stanje svakidašnjeg aktivnog življenja, izivljavanja i crpljenja regenerativnih energetske potencija Majke Zemlje kao supstrata života u vечноj dinamici, kretnji.

Nebo, kao nosilac golemih kosmičkih snaga i pokretač generativnih potencija Majke Zemlje, kao simbola Kosmosa, s istom rađa slatke vode, kako one na nebu tako i one u utrobi Zemlje što se iz nje pojavljuju kao izvori, rijeke i potoci, čiji gospodar vremenom postaje En-Ki, *Gospodar-Zemlja*⁴⁵.

⁴⁵ Vjerujemo da je u najstarijim za nas izgubljenim kosmogonijskim predanjima umjesto božanstva En-Ki, stajalo božanstvo Nin-Ki, Gospoda-Zemlja, jer te vode izviru iz njene utrobe, iz pravoda Kuru. U kasnijim vremenima, međutim, pod uticajem patrijarhata Nin-Ki, prelazi u En-Ki, slično boginji Nin-lil koja prelazi u En-lil. U konkretnim slučajevima, zapravo boginja Zemlja, Ki, pod uticajem svijesti o roditeljstvu dobija svoga parnjaka imenom En-Ki, kao što i boginja Nin-lil dobija parnjaka imenom En-lil. To u dotičnom slučaju znači da bog En-Ki svojim životvornim vodama oplođuje Majku Zemlju, boginju Ki. Dodajmo uzgred da se bog En-Ki još u najstarijem periodu sumerske istorije, pod uticajem teoloških naučavanja iz grada Eridu, identifikovao s božanstvom

En-lil, slijedimo predanje iz Nippura, kao metafizičko božanstvo razdvaja Nebo od Zemlje (Ana od Ki) potom sa svojom ženom Nin-lil rađa glavno astralno božanstvo drevnih Sumerana, Akađana i Vavilonjana Hamurabijeva vremena (oko 1792-1750, pr. n. e.) rađa boga mjeseca Nannara ili Nannu. Bog-mjesec Nanna koji ima i drugo sumersko ime Sin⁴⁶, stvara drugorazredno astralno božanstvo, boga-sunce Utu, kao i njegovu prethodnicu, Zvijezdu Danicu, planetu Veneru, odnosno Inannu, boginju plodnosti i vegetacije, a za njom i ostale zvijezde.

En-Ki, kao kosmičko Počelo, odnosno Princip, što će reći daljnje produženje i ostvarenje generativnih namisli Apsolutnog bića proiciranih u metafizička Počela - u njegova oca En-lila i majku Nin-lil⁴⁷, ispunjavajući što od njega traže, stvara

slatkih voda toga grada čije je sumersko ime glasilo Ea, *Kuća u vodi*. Od toga se vremena sumersko božanstvo slatkih voda, kome je metafizičko božanstvo En-lil kao idejni začetnik plana o uređenju Zemlje, povjerilo to izvršenje, javlja pod dva imena. O značenju toga dvoimenoga božanstva koje u sumerskom panteonu simboliziraše vode što izvire iz tajanstvenih dubina, potom mudrost, znanje i magiju, bit će opširno govora kasnije.

⁴⁶ Teoforsko ime *Sin* najvjerojatnije je kriptogramskog karaktera, nastalo od sumerskih apelativa *En*=Gospodar, Gospod, Bog, i *zu*=znanje, odnosno Gospodar znanja. *En+zu*. po zakonu metateze i asimilacije prelazi u *Zu+in*, a to po zakonu o kontrakciji u *Sin*. Tome je razlog, kao što rekosmo, nastojanje sumerskih, naročito akadskih, vavilonskih i asirskih pisara i teologa da od običnog svijeta sakriju pravo ime, jer smo vidjeli da po njihovom nazoru poznavati nečije ime znači nad tim bićem imati prevlast. Bog Nanna, odnosno Sin bio je najznačajnije astralno božanstvo u arhajske Mesopotamiji, jer su po njemu računali godine, odnosno mjesece.

⁴⁷ Suprotno ovom kosmogonijsko-teogonijskom predanju iz Nippura, uvjereni smo da je u tim predanjima iz najstarijeg razdoblja sumerske istorije En-Ki sin Neba i Zemlje, odnosno boga Ana i boginje Ki s kojom je zapravo u samom postanju kosmogonijskih i teogonijskih predanja bio identičan, o čemu smo netom raspravljali.

floru i faunu⁴⁸.

S te tačke gledano, sumerski bogovi An, Ki, En-Ki, En-lil i Dingir-mah pokazuju se kao tvorne sile kojima je Apsolutno biće povjerilo određene funkcije u procesu postanja i samoga bivstvovanja kosmosa. Dabome da su sumerski teolozi znali za gornjim bogovima pripisane, odnosno u njima utjelovljene funkcije koje su da bi ih svijet mogao razumjeti opisali terminima iz ovozemaljskog života, zbog čega je krajnje uprošćeno sumerski panteon posmatrati kao proizvod, sliku ovozemaljske države i njezina ustrojstva što nažalost čini većina sumerologa. Dodajmo i to da su od svih bogova sumerskog panteona samo gornja božanstva smatrana tvornim, mada su to u najranijem stadiju sumerskog panteona bili i bogovi Ninurta, Nergal i donekle Anunnaki.

4. Sumerska književna predanja o postanju kosmosa i svijeta bogova

Navedena slika postanja kosmičkih, odnosno božanskih sila temelji se na nekoliko sumerskih književnih predanja.

Što se tiče boginje *Namu* ona se u jednom od najstarijih popisa sumerskih bogova prikazuje kao *Majka koja rađa Nebo i Zemlju*, dok je njen piktogram prikazuje kao primogenetsko more,

⁴⁸ Po tom naučavanju En-Ki - u genezi ona životvorna voda koju egipatski mislioci zvalu Khemunnu, a njenu gospodaricu Tefnut - u saradnji sa životvornim ognjem, Ete-rom, Svijetlom čiji je gospodar En-lil, u egipatskoj teogoniji Šu, čini osnovu cjelokupnog vidljivog, terestralnog stvaranja u krilu Majke Zemlje - svekolikog bilinskog i životinjskog svijeta. Stoga nije nikakvo čudo što u sumerskom panteonu viđenom u duhu narodnog vjerovanja, metafizičko Počelo En-lil u koga je Apsolut proicirao ideju uređenja Zemlje i života na njoj bogu En-Ki povjerava izvršenje toga plana, što on, kao kosmičko Počelo, Princip, to jest daljnje produženje stvaralačkog nauma začetog u Apsolutu, nemajući moć da taj generativni naum mijenja, jer je on samo funkcija, odnosno izvršilac, a ne začetnik generativnih ideja, prihvata i sprovodi u djelo.

što znači da je boginja Namu sama po sebi bila slika kosmosa kao obogotvorenog vodnog prostranstva iz kojeg izranjaju Nebo i Zemlja u vidu kosmotvorne planine. Početni stihovi mita *En-Ki* i *Nin-mah*, koji je inače posvećen stvaranju čovjeka, govore nam da je ona nekada bila združena sa Nebom i Zemljom:

- 6 *Kad [bogovi ne]*ba bijahu rođeni,
kad Majka bogova bijaše zaručena,
Kad se Majka bogova [Namu] odvoji od Neba i Zemlje
kad Majka bogova... [...] u Aha rođena bi (potcrtao M.
Višić)*
- 10 *[tada] se bogovi za jelo i piće znojem
i radom [morahu] [brinut']:
Bogovi gornji poljske radove radiše,
Bogovi donji košare nosiše;
Bogovi u Harali, na Zemlji sijahu, kanale kopahu;
Bogovi onamo lutahu, poradi toga plakahu.
Tad En-Ki, nadasve stvoritelj mudri,
što brojne bogove stvori,*
- 15 *leže u Engur, u log pod kojim protječe voda,
u mjesto u čije središte nijedan bog (pogledom)
ne može prodrijet', u svojoj ložnici (zaspi dubokim) snom.
Bogovi plaču i viču: 'On patnju stvori';
(pa ipak) protivno onom ko spava, onom ko leži,
u njegovu ložnicu ne smjehu uč'.
(Al') Namu Majka, „Prethodnik svemu“, roditelja
bogova mnogih,*
- 20 *pred sina bogova jadanje stavi:
„Si[ne] moj, ti ležiš, istinski spavaš!
[]...[]...
Bogovi (gornji) stvorenja tvoja žive ti jadan;*

* Četverouglaste zagrade u poemama ukazuju na rekonstruisan tekst, a oble na dopunu teksta.

- sine moj, iz ložnice ustaj, ti što (obiljem)
[mu]drosti svaku vještinu poznaš;*
- 25 *bozima dvojnike stvori da od njih tegobe
uklonit' mogu!":
En-Ki na riječ Namu, matere svoje
iz ložnice ũsta;
bog u svetinju uđe, po bedrima se
udari moćnim;
mudrac, znalac, razboriti što sve nužne
vještine znade, stvoritelj (i) onaj što svemu oblike
daje, dade da to se stvorenje rodi;
En-Ki mu ruke pravi, grudi mu tvori;*
- 30 *En-Ki stvoritelj, u dušu stvorenja svog daje
da mudrost uđe;
nato Namu, materi svojoj reče:
„O majko moja, stvorenju čije postanje htjede
bogova trpnju daj;
kad srce gline ponad Apsû-a (= ponora)
smješaš,
tad stvorenju i glini obličje daj; stvorenje
neka se rodi,*
- 35 *i Nin-mah pomoćnica neka ti bude;
Ninimma, Egizianna, Ninmada, Ninbara,
Ninmug, Sarsardu, Ninniginna koje porodi
neka ti na usluzi budu;
O majko moja, sudbinu (stvorenju) utvrdi: Nin-mah
za njegov' tegobe nek veže⁴⁹“.*

Prvo vidljivo stvaranje svijeta bogova na kosmičkoj planini kao i stvaranje smrtnih ljudi prikazuje nam mit nazvan *Lahar i Ašnan*:

⁴⁹ Cf. Pettinato, *Das altorientalische Menschenbild*, S. 69-73. (Preveo s njemačkog Marko Višić).

- 1 *Kad na planini Neba i Zemlje
An rodi Anunna-bogove,
[jer] (boginju) Ašnan (boginja žita) s njima porodi, ne dâ
da nikne,
jer na zemlju pređu Uttu (= boginja tkanja) ne stvori,*
- 5 *(i) za Uttu nikakva „rupa“ ne bi izdubljena,
ne bi ovce, jagnjad se ne množiše,
ne bi koze, jarad se ne množiše,
ovca svoje jagnjadi dvoje ne jagnjiše,
koza svoje jaradi troje ne jariše.*
- 10 *Jer Ašnan koja bistrinu daje, i Lahar (= bog stoke)
ne znahu Anunna, veliki bozi,
šegušu-ječma od trideset dana ne bi,
šegušu-ječma od četrdeset dana ne bi,
šegušu-ječma od pedeset dana ne bi,*
- 15 *sitnog ječma, brdskog ječma, Adamku-ječma ne bi,
odjeće za nošnju ne bi,
Uttu rođena ne bi, kruna se nije nosila,
En-Nimgirsi, En-Kalkal, rođeni ne bjehu,
Sumugan na suhu zemlju ne dođe.*
- 20 *Ljudi vremena prvih
ne znahu za hljeb što se jede,
ne znahu za odjeću što se nosi,
ljudi na ruke i noge hodiše,
poput ovaca jedoše travu,*
- 25 *iz jaraka vodu su pili;
tada u mjestu u kojem postaje bozi,
u njihovom domu na Svetom Brijegu oni (Anunna)
postakoše rođenje Lahar i Ašnan,
u svetinju u kojoj bogovi jedoše hljeb, oni ih prime:*
- 30 *obilne plodine Lahara i Ašnan
Anunna-bozi sa Svetog Brijega (planine) jedu,*

al' se zasitit' ne mogu;
iz svetog tora slasno to mlijeko,
piju Anunna-bozi sa Svetog Brijega, (potcrtao M. Višić)
al' se zasitit' ne mogu;

- 35 *u njihovom čestitom toru oni (Anunna-bozi)*
poradi njihove sreće
Čovjeku života dadoše dah⁵⁰.

Nakon što je An kao metafizičko Počelo stvorio velike bogove Anunna, a preko njih boginju žita Ašnan i boga stada Lahara, Apsolutno biće svoj tvorni naum nastavlja realizovati uz pomoć boga En-lila, svijetlog zračnog prostora i topline bez koje nema života na Majci Zemlji, što se opisuje u mitu nazvanom *Postanje trnokopa*:

Gospod, doista dade da ono „što je dolično svjetla“ postane,
Gospod, čija je sudbonosna odluka neodložna,
En-lil, što sjeme zemlje iz tla izvodi,
Odluči čvrsto da Nebo od Zemlje rastavi,
Odluči čvrsto da Zemlju od neba rastavi...⁵¹

En-lil svoj naum sprovodi u djelo, što nam potvrđuje mit nazvan *Gilgameš, Enkidu i donji svijet*:

Kad se Nebo od Zemlje rastavi,
Kad se Zemlja od Neba odvoji,
Kad ime čovjeku određeno bi;
Kad An uze Nebo,
Kad En-lil uze Zemlju...⁵²

⁵⁰ Cf. Pettinato, *op. cit.* S. 86-90. (Preveo s njemačkog Marko Višić).

⁵¹ Cf. Pettinato, *op. cit.* S. 82-85. (Preveo s njemačkog Marko Višić).

⁵² Cf. Kramer, *Sum. myth.* p. 51-53. (Preveo s engleskog Marko Višić).

To bi, dakle, bila osnovna književna svjedočanstva iz kojih nam se podala naprijed iznesena slika postanja svijeta.

Budući da se Majka Boginja u najranijim sumerskim pisanim svjedočanstvima, kao tvorno božanstvo, svagda navodi uz Ana, En-lila i En-Ki, razmotrit nam je i to božanstvo plodnosti sui generis.

SUMERSKI PANTEON IN EXTENSO

V Metafizički i kosmički principi

1. Žensko i muško počelo i kult plodnosti

Izloživši postanje osnovnih kosmičkih sila time i glavnih bogova, red je da vjerovanje mesopotamskih naroda izložimo u cjelini, po potrebi zalazeći i u vjerovanja susjednih naroda.

Budući da je sumerski panteon, potom akadski, odnosno asirsko-vavilonski panteon, kao i panteoni susjednih, takozvanih azijskih naroda, Mitana, Subarejaca itd., u najranijem periodu oličavao, odnosno obogotvorio prirodne sile rodnosti i plodnosti, reć nam je nešto o samom postanju pojma i kulta plodnosti, o ženskom i muškom početlu i njihovom oličenju u Velikoj (Vrhovnoj) boginji plodnosti i Velikom (Vrhovnom) bogu plodnosti.

Kad je riječ o prvobitnom božanstvu plodnosti, ono je po svojoj naravi tvorno božanstvo opšteg karaktera koje u sebi objedinjuje opšti duh plodnosti, posebno duh cerealija. To božanstvo s vremenom dobija odlike ličnosti, tako postajući gospodar plodnosti, što će reći da od njegove volje zavisi da li će godina biti plodna i rodna, što opet kazuje da ono upravlja plodnošću, odnosno onim što plodnost prouzrokuje, to jest gospodari kišama i vodama, kako onima u zemlji tako i onima na nebu.

Kad je pak riječ o polu prvobitnog božanstva plodnosti, ono je u vrijeme svoga postanja vjerovatno imalo odlike muškog i

ženskog pola, što je našlo odraza i u sumerskom nazivu za Zemlju: Ki = Zemlja (žensko) i En-ki = Gospodar-Zemlja, potom u bradatoj boginji Ištar u Vavilonu i, dvije hiljade godina kasnije, u helenskom Hermafroditu. Ovdje treba tražiti i postanje najstarijoj podjeli na živi i neživi rod, pri čemu je živi rod obuhvatao sve što, bez obzira na pol, ima odlike života, dok je neživi (od kojega poslije vuče porijeklo neutrum genus = ni muški ni ženski rod, kod nas *srednji* rod, „pametno“ smišljen termin nema šta) obuhvatao sve što nema odlike života.

2. Velika boginja i Veliki bog plodnosti

Do razdiobe živoga roda na muški i ženski rod došlo se poslije kad su se stale uočavati osobine muškoga i ženskoga pola, pri čemu je veliki uticaj imalo čovjekovo zapažanje da žena podaruje novi život. To zapažanje o ženi kao izvoru života, nastalo u vrijeme paleolita, s vremenom se prenijelo i na zemlju, jer ona poput žene svake godine rađa novi život, zaodijeva se u novo ruho, iz svojih njedara, iz svoga krila vegetaciji daje životnu snagu. Tako gledajući na stvari nije čudo što je zemlja još u kasnom paleolitu stala oličavati duh plodnosti i rodnosti, nevidljivu generativnu silu što je ljude toga doba navelo da je personifikuju, da više ne bude običan apelativ *zemlja*, već Zemlja roditelja, Majka Zemlja, o čemu će biti više govora poslije, a sada da se vratimo prvobitnom božanstvu plodnosti.

Ono je, kao što rekosmo, s obzirom na pol u vrijeme postajanja moglo biti neodređeno da bi se sa sve jasnijim lučenjem polova stalo javljati kao bog ili boginja, odnosno kao boginja-majka, bog-tvorac, odnosno kao boginja-stvoriteljica, bog-stvoritelj, što je opet dovelo do obožavanja *božanskog para* kao zaštitnika plodnosti pri čemu je jedan od supružnika *u većini slučajeva bio odraz boga ili boginje plodnosti stvorenih u samom početku*.

Kao božanski supružnici međusobno se razlikuju specifičnim obilježjima. Tako se Velika Boginja, bar kad je riječ o narodima egejsko-anadolijskog područja i plodnog Polumjeseca, susreće kao boginja plodnosti, boginja-djevica, boginja-majka, boginja-hraniteljica, boginja kosmotvorne planine, boginja-zaštitnica prirode i svega živućega na njoj, posebno životinja, boginja-zaštitnica kulturnog drveća itd.

Velika boginja plodnosti za supruga ima Velikoga boga plodnosti što se javlja kao gospodar gorskih visova, oluje i životne kiše, koji se prikazuje kako stoji, odnosno jaše na biku, simbolu oplodne snage, u ruci držeći svoje oružje - munju, kasnije strijelu ili trozub.

To je zacijelo najstariji vid boga plodnosti, ali su Sumerani i susjedni im narodi, uviđajući da generativne sile zemlje svake godine obamiru i uskrsavaju, stali poštovati boga, odnosno bogove koji u vrijeme ljetne žege nestaju, da bi u proljeće uskrsli. To je opažanje uticalo na to da se prvobitno božanstvo plodnosti, kao personifikacija muškog principa, stalo poštovati pod dva aspekta - kao zreo čovjek i mladić.

Tada *Veliki bog plodnosti* na Bliskom i Srednjem istoku dobiva upečatljivija karakterna svojstva, što će reći da se sada prikazuje kao čovjek koji, budući u naponu snage, s dugom bradom, konusnom tijarom na glavi, zaodjenut u kratku tuniku, stoji na biku ili na planini s munjom u ruci, kako ga prikazivahu u sjevnoj Siriji u liku boga Hadada, u Fenikiji u liku Baal-Hadada, ili pak u zemlji Hurita i Hetita u liku Tešuba, a kod Mitana u liku vrhovnog boga Rahmanna, mada je to postanjem aramejsko božanstvo; kod Amorićana se prikazivao u liku boga Amurru, kod Asirana i Subarejaca u liku boga Adu, koga poznavahu i Sumerani, mada su oni imali svoga boga kiša Iškura i vlastitoga boga vegetacije.

Drugi aspekt boga plodnosti kao oličenja muškog počela, kao što rekosmo, prikazuje se u liku mladića koji je, kao oličenje

vegetativnih sila, Velikoj boginji plodnosti, respective Majci Zemlji, ljubavnik u koga se ona, u liku svoje kćerke, Boginje života i smrti⁵³ zaljubljuje, ali njezin ljubavnik po sazrijevanju ljetine nestaje sa zemlje, to jest odlazi u donji svijet, kamo za njim, kao za oličenjem generativnih sila, ide Velika boginja plodnosti u liku svoje kćerke (takođe oličenje života u prirodi) te ga u proljeće izvodi kao svoje novorođeno dijete⁵⁴, u čemu vidimo u poetsko ruho zaodjenuto ciklično umiranje i rađanje života u prirodi.

Budući da smo u bitnim crtama izložili oba aspekta muškog počela - aspekt odraslog i mladog čovjeka, odnosno boga i usput oba aspekta ženskog počela - aspekt žene zrele i mlade dobi, to jest aspekt Velike boginje plodnosti i aspekt Boginje života kao kćerke i personifikacije Velike boginje plodnosti, odnosno Majke Zemlje, red je da поближе prikažemo osobine i predstave Velike

⁵³ Takva je u Sumeru Boginja života i smrti bila Inanna koja generativne moći nasljeđuje od svoje majke, Velike boginje plodnosti, od stvoriteljice Ninlil. Istini za volju, Inanna je zapravo samo oličenje, hipostaza Velike boginje plodnosti, odnosno boginje Ninlil.

Inannine odlike boginje života i smrti nasljeđuje boginja Ištar kod koje se potencira njena uništavajuća uloga staroga života kao osnove za novi život. Kod Kanaanaca i Ugaričana je to djevičanska boginja Anat, kojoj u egipatskoj religiji odgovaraju boginje Hathor i Izida, dok su kod Feničana ulogu boginja života imale boginje Anat, Ašerat i Aštoret koje vremenom potiskuje i asimiluje boginja Aštarta; kod Hetita ovim boginjama odgovara raspusna Hebat.

⁵⁴ To je u Sumeru Dumuzi, ili još tačnije *Dumuzi-abzu*, Pravi sin abzu, to jest podzemlja, s boginjom života i smrti Inannom; u Vavilonu Tammuz s boginjom Ištar; u Ugaritu i Kanaanu u drugom mileniju prije nove ere Baal-Alijan s boginjom Anat; u Egiptu Oziris s boginjom Izidom; u Zapadnoj Siriji Adonis s boginjom Aštartom, a u Anadoliji Attis (otac) s frigijskom boginjom Kibelom, dok se kod Hetita javlja boginja Kibela s bogom vegetacije Telepinom. Možda bi kod Hetita bilo opravdano umjesto Kibebe očekivati boginju Hebat koja doduše nije pripadala hetitskom panteonu u koji dolazi iz hurijskog sijela bogova.

boginje plodnosti kao oličenja Majke Zemlje koja s razvojem religijske svijesti i deifikacije kosmičkih sila posta *Majka svemu živome*⁵⁵, odnosno Velika majka bogova i ljudi.

Što se tiče njene predstave kao simbola života i smrti, nju su još u neolitu stali prikazivati s izrazito bijelim licem što je vjerovatno poteklo iz predstave o grudvici pepela u koju je zapretan žar, simbol u Majci Zemlji zapretanih životvornih snaga koje, kao i žar, ogranj, donose život, ali i smrt. Gledajući tako na stvari ne čudi nas što je ómfalos kao simbol životvornog ognja skrivenog u pepelu, u zemlji, u većini drevnih civilizacija smatran izvorom života, odnosno središtem svijeta što ga oni poznavahu. Dodajmo uzgred da je omfalos, mundus, potičući od indoevropskog svetog sloga Om, *divina vox*, što se očuvao u hrišćanskom Am-en, smatran središtem svijeta, svetim orijentacionim prostorom u prvom redu zato što drevni narodi vjerovahu da se upravo tu oglasio omf, božanski

⁵⁵ Na ovaj rani naziv Majke Zemlje podsjeća nas i hrišćanska pramajka Eva koju *Geneza* 3.20, upravo tako imenuje, nazivajući je Havva, ime koje oblikom i postanjem ima dosta zajedničkog s hurijsko-hetitskom boginjom života i smrti Hebat koju susrećemo pod imenom *Khaba, Khiba, Khebat i Hebat*, što se opet može dovesti u vezu s imenom frigijske i hetitske Majke bogova koja se pojavljuje kao *Kuvava, Kubaba, Kumbaba, Kubile, Kibela*, ali i kao *Amma, Amba, Ma Matar Kubile, Nana i Nene* o čemu govori Günter Neumann u članku *Die Begleiter der phrygischen Muttergöttin von Bogazköy* objavljeno u *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, Göttingen 1959. Eva kao *Majka svemu živome* ne može biti čedna, kao što nije ni hurijsko-hetitska boginja Hebat - na reljefima u stijeni iz Jazilikaje, u blizini mlađe, ali značajnije hetitske prijestonice Hattušaš, prikazana kako naga jaše na lavu, simbolu oplodnih snaga, sila Majke Zemlje što se bude u proljeće - niti pak hetitska odnosno frigijska Majka bogova Kibela, još u rimsko doba poznata po ruspunim kultovima kojoj svoje postanje duguje i Artemida iz Efesa, ta izvanredna boginja plodnosti i rodnosti što i vizuelno simbolizovaše veliki broj dojki na njezinom tijelu.

glas, odnosno otkrilo božanstvo, božansko, božanski svijet kao osnova i slika ljudskoga svijeta koji će s božanskim održavati vezu preko omfalosa, mjesta gdje se oglašavalo, javljalo božanstvo. To je razlog zašto kod drevnih naroda u skoro svakom značajnijem mjestu susrećemo omfalos, kao od višnjega Tvorca ukazano mjesto za podizanje novoga naselja, grada.

To je i razlog što se na Bliskom istoku smatralo da se Majke bogova kao stvoriteljice pojavljuju u vidu žara u grudvicama pepela. Tako se, na primjer, u gradu Afaki smatralo da se njihova boginja Aštarta, kao oličenje ženskog počela, nazivana Velikom majkom bogova, u svojem svetištu javlja u grudvi pepela⁵⁶.

Tu takođe treba tražiti razlog zašto je Velika majka bogova u neolitu, kao simbol imala omfalos, kasnije Mjesec i Sunce, kao izvore topline i rasta, time i života.

Kako je rast i opadanje sunčeve energije simbolizovalo rast i opadanje života u prirodi, to se simbolika Sunca prenijela na Majku Zemlju, Majku bogova, kao na trajni izvor umiruće i uskravajuće prirode. Stoga nas ne čudi što u hetitskom mitu o umiranju i uskravanju života prirode baš Majka bogova Kibela, kao simbol Sunca, pronalazi Telepina, personifikaciju vegetativnih zemljinih sila, naređujući mu da vrati život prirodi.

Iz rečenoga slijedi da je Velika boginja plodnosti, odnosno Majka bogova, kao personifikacija Majke Zemlje, iskonski posjednik životodajnog ognja (simbola generativnih snaga), zapretanog u njenoj utrobi koji, budući u svakoj klici, razara stari i stvara novi život koji će uz pomoć vlage i sunčane topline dospjeti u vidljivu opstojnost.

Majka bogova, odnosno Majka Zemlja ove životvorne sile oličavaše kao mlada djevojka, zrela žena i ostarjela žena, starica.

⁵⁶ O tome vidjeti Albert Vincent, *La religion des Phéniciens sémites, premier millenaire av. J. C.*, objavljeno u *Histoire générale des religions*, Paris 1960, I 310.

Kao *mlada djevojka* simbol je buđenja i bujanja u klici zatopljenog života; kao *odrasla djevojka* simbol je životvornog ognja, sunčane svjetlosti i vlage, odnosno životvornih podzemnih voda koje će u klici ognjem pobuđeni život uz pomoć eterične svjetlosti dovesti u vidljivu opstojnost, dok je kao *ostarjela žena* bila simbol dozrijevanja, obamiranja životnih snaga prirode što će nastaviti da žive skrovitim životom do ponovnog rođenja. Takva slika o Majci Zemlji susreće se i u sumerskom mitu *Enlil i Nin-lil* o kojem će kasnije biti riječi.

Ukratko rečeno, u liku Majke bogova, kao personifikacije Majke Zemlje oličene su sve one životne snage što ih susrećemo u kultovima plodnosti kod gotovo svih bliskoistočnih naroda: životvorni oganj, odnosno pokretačka snaga u svakoj klici života, životvorna voda, odnosno vlaga, sunčana toplina, vazduh koji je obavija, i obamrlo stanje u ime čega je u liku starije simbolizovala životu suprotne sile, studen i zimu koje krajem ljeta odnose pobjedu nad silama svijetla, odnosno života.

3. Veliki bog i Velika boginja plodnosti kao začetnici kulta boga vegetacije i boginje ljubavi

Ovim opsežnim izlaganjem o Majci bogova, zapravo Majci Zemlji svrha je da se pokaže kako svi bliskoistočni mitovi o boginji ljubavi i bogu vegetacije (navedeni u pedeset četvrtoj napomeni) svoje porijeklo vode od Velike boginje plodnosti kao oličenja Majke Zemlje i njenog parnjaka Velikoga boga plodnosti, uz napomenu da oni u tim mitovima silaze stepenicu niže, što će reći da se Velika majka bogova transformiše u svoju kćerku, poznatu kao Boginja života i smrti, odnosno ljubavi, a Veliki bog plodnosti preobličuje u, uslovno rečeno, svoga sina, mladoga boga vegetacije, u gospodara vegetativnih sila prirode, u koga se zaljubljuje boginja ljubavi, odnosno Majka Zemlja.

Da postanje tih mitova valja promatrati u tom svijetlu posvjedočiće nam narav boga Dumuzija i boginje Inanne, odnosno Tammuza i boginje Ištar iz odgovarajućih sumerskih i akadskih, odnosno vavilonskih mitova. Da bismo, međutim, upoznali njihovu prirodu, nužno je da prethodno upoznamo prirodu sumerske Velike boginje plodnosti i sumerskog Velikog boga plodnosti.

4. Sumerski veliki bogovi plodnosti i njihov uticaj na postanje mita o Dumuzi i Inanni

Sumerska *Velika boginja plodnosti*, odnosno Majka Zemlja u Sumeru poznata pod nazivom Dingir-mah, *Velika boginja*, bijaše svojevrsna boginja rodosti i plodnosti na što, uz ostalo, na njenu ulogu stvoriteljice života upućuju njeni epiteti kao što su Nin-tu, *Gospodarica rađanja*, Nin-hursag, *Gospodarica kosmotvorne planine*, o čemu je bilo riječi prilikom raspravljanja o prostoru i vremenu; Nin-mah, *Uzvišena gospodarica*, kasnije Nin-lil, *Gospodarica vazduha* bez kojega nema opstanka na zemlji.

Na njenu ulogu stvoriteljice ukazuje joj i epitet Jahu, *Otmjena golubica*, naziv što ga nose i druge boginje-stvoriteljice na Bliskom istoku⁵⁷. Njen je značaj kao boginje plodnosti u Sumeru

⁵⁷ Up. *Jahu*, boginja hebrejskih kolonista iz 6. i 5. st. prije n. e. u Elefantini koja se navodi u Papirusu br. 22.125, dok se na papirusu br. 44, 3, navodi kao Anat-Jahu. Američki orijentalist Alan Rowe godine 1920, u Beth-Shanu pronašao je stelu na kojoj se ta boginja prikazuje u stojećem stavu, obučena u dugu haljinu, s krunom na glavi, dok u lijevoj ruci drži uas, žezlo, simbol sreće, a u desnoj ankh, znak života, što su egipatski simboli, po kojima liči na egipatsku boginju Mut. Popratni tekst kaže: *Anti (Anat) kraljica neba, gospodarica svih bogova*. Mada je Anat bila oličenje ženskog principa (kao što o njoj kaže Albert Vincent u djelu *La Religion des Judeo-Araméens d'Elephantine*, Paris 1937, p. 561) to jest Majka Boginja kao deifikovani izvor života, ona je

bio toliko naglašen da su ostale boginje zaštitnice pojedinog rastinja kao, recimo, Nidaba, zaštitnica trstike, ili boginja Aš-nan, zaštitnica žita, smatrane samo aspektom Velike boginje plodnosti koja im, kao svojim pomoćnicama udjeljuje generativnu moć i silu, kao što u našem hrišćanstvu Svemogućí i Sveznajući svecima (pa čak i svojim bigotnim slugama što se pred njegovom Visošću samim pepelom posipaju, pritom se smatrajući crvima zemaljskim zaboravljajući da crvi žive na račun drugoga) udjeljuje nadnaravnu moć. Duboka vjera u njenu plodotvornu moć dovela je do toga da su joj Sumerani u svakom većem mjestu podizali hram zvan E-mah, *Kuća moćne*. Na bezgraničnu moć ove boginje ukazuje i njena predstava. Tako na jednoj vazi iz Uruka iz vremena oko 3200, godine prije Hrista, ovu boginju vidimo obučenu u dugu svečanu haljinu, na glavi joj stoji velika dijadema i par rogova, što je ukazivalo na njenu božansku moć. Kao atributi javljaju se ovan, potom lav i zelene trstike.

Kad je riječ o sumerskom *Velikom bogu plodnosti* kao utjelovljenju muškog počela, njega smo de facto prikazali prilikom opisa istoimenog božanstva u vjerovanjima naroda Bliskog i Srednjeg istoka. Ovdje dodajmo toliko da su ga Sumerani nazivali Ab-U, *Otac Vegetacije*, predstavljajući ga u stojećem stavu, s bradom, kosom koja leprša, s velikim inkrustiranim očima, kakvu predstavu toga boga vidimo na jednoj statui pronađenoj u ruševinama prastarog hrama u Tell-Asmaru s početka trećeg milenijuma⁵⁸, na

na navedenoj steli ne samo antropomorfizirana, već je dobila i sasvim lične crte, što će reći da je od simbola opšteg života, od Majke svemu živome postala sasvim lično božanstvo s ograničenim moćima. To opet znači da je Anat-Jahu, Anat-Stvoriteljica, kao Majka bogova prešla dalek put od opšteg simbola života do ličnog božanstva s ograničenim moćima. O boginji Anat vidjeti sjajnu studiju Arvida S. Kapelruda, *The violent Goddess Anat in Ras Shamra Texts*, Oslo 1969.

⁵⁸ Cf. Georges Contenau, *La religion sumerienne*, objavljeno u *Histoire générale*, p. 275.

kojoj susrećemo sokola kao atribut bogova-tvoraca na Bliskom istoku⁵⁹, dok se pozadi vidi krošnja mladog drveta.

Budući da je sumerska boginja plodnosti vremenom dobila lični oblik, odnosno postala Nin-lil, *Gospodarica-vazduh*, njen muž, bog plodnosti postaje En-lil, *Gospodar-vazduh*, nije nikakvo čudo što je u sumerskom panteonu upravo En-lil bio ne samo bog vegetacije već i tvorno božanstvo čije odlike kao oličena Velikoga boga plodnosti, time i tvorca, prelaze na njegovu hipostazu, uslovno rečeno, na sina Dumuzi, kao što odlike Velike boginje plodnosti, sada zvane Nin-lil, prelaze na njenu kćerku Inannu, što se dobro uočava iz karakternih crta i drugih osobina Dumuzi i Inanne opisanih u sumerskom mitu *Silazak boginje Inanne u donji svijet* i iz recenzijâ akadске verzije mita o Tammuzu i boginji Ištar, od kojih je za nas značajnija mlađa, N-recenzija iz Ninive po kojoj je scena silaska boginje Ištar u donji svijet dio Tammuzova kulta, kulta plodnosti, dok se to, usljed oštećenosti teksta, ne može zaključiti iz starije A-recenzije iz asirskog glavnog grada Ašura.

U sumerskom i akademskom mitu - Inanna, odnosno njena posestrima Ištar prikazuje se kao moćna vladarka kojoj nije dovoljna vlast na zemlji pa se zapućuje u Donji svijet da ovlada i njegovim silama. Nju, međutim, Ereš-ki-gal, kao gospodarica *Zemlje nepovrata* okiva, kao što i Majku Zemlju okiva zima. Tek u proljeće bog životodajnih voda, En-Ki iz grada Eridu, naređuje boginji Ereš-ki-gal, simbolu zime da iz *Arallu* pusti Inannu, odnosno Ištar, to jest da Zemlja koju simbolizuju ove boginje iz svojih njedara pusti vegetaciju. Inanna, izišavši iz pakla zatiče muža Dumuzija kako sjedi na prijestolju u vladarskom ruhu (simbol žitnih polja pred žetvu) i vladarskim simbolima. Iako joj

⁵⁹ Tako se Atum-Ra, to jest Ra kao iskonski tvorac prikazuje u liku sokola ili kao čovjek sa sokolovom glavom, što je slučaj i s Horusom Behdetskim koji se u egipatskoj teogoniji javlja kao bog stvoritelj.

se Dumuzi u takvom stanju nije htio pokloniti Inanna (Majka Zemlja) ga savladava i osuđuje na podzemni svijet, te on, kao oličenja sazrele vegetacije silazi u donji svijet⁶⁰, odakle će ga, po akademskom mitu, u proljeće izbaviti Ištar, odnosno Inanna. Da je bog Dumuzi inkarnacija boga En-lila kao oličenje Velikoga boga plodnosti ukazuje i Dumuzijev stalni epitet Ab-U, što je, kao što smo vidjeli, ime sumerskog boga plodnosti.

Gore izložene činjenice navode nas na zaključak da se u Inanni, kao u boginji ljubavi, odnosno života i smrti, krije njena majka Nin-lil, kao oličenje Velike boginje plodnosti, a u Dumuziju, kao bogu vegetacije, da se krije, uslovno rečeno, njegov otac En-lil kao otjelovljenje Velikoga boga plodnosti. To obratno znači da mit o Dumuzi i Inanni potiče iz odgovarajućeg sumerskog mita o boginji Nin-lil i bogu En-lilu u kojem En-lil zbog »nepoštovanja« ličnosti boginje Nin-lil mora u donji svijet kako ga po nuždi ide tražiti boginja Nin-lil. Upravo ovakvu sliku nam pruža mit o En-lilu i Nin-lil koji govori o tome kako ostarjela majka (zima) savjetuje svoju mladu kćerku Nin-lil dospjelu za udaju, odnosno za ljubav (zemlja u proljeće spremna za zagrljaj s vegetativnim silama) da se primakne riječnim vodama u kojima bi je mogao obljubiti En-lil (kao simbol boga-vegetacije koji životvornim vodama oplođuje Zemlju), te mlada Nin-lil, željna ljubavi udari put rijeke, gdje je onako mladu smjesta spaži *Velika planina* (simbol stvaranja) odvodi je od majke (od zime) i oblubi u barki, tom prastarom simbolu tvornog i dinamičnog aspekta boga-tvorca, te ona začne (buđenje i proljetni rast vegetacije). Taj čin, međutim, uočavaju veliki bogovi sudbine, odnosno sedam planetarnih božanstava i pedeset Anunna koji

⁶⁰ Time nas sumerska boginja života Inanna umnogome podsjeća na ugaritsko-kanaanu boginju Anat u mitu o Baalu i Alijanu-Baalu, u kojem boginja ubija boga Mota, simbol ljetne žege i žetve, jer odbija njeno naređenje da joj vrati brata Alijana-Baala koji simbolizuje proljetnu vegetaciju.

En-lila, jer je završio svoju oplođujuću ulogu, osuđuju na podzemni svijet, ali bremenita Nin-lil ide za njim.

Iako nam mit ništa ne govori o povratku ovih bogova iz Donjega svijeta, iz himničkog se svršetka dâ zaključiti da su se sretno vratili, i mada je u mit upleten motiv o rođenju Nanne (boga Mjeseca) čime su sumerski mudraci vješto prekrili pravi smisao i poruku mita, o čemu je ranije bilo riječi, vjerujemo da je njegova prvobitna verzija govorila samo o bogu vegetacije i boginji ljubavi i da je kao takav vremenom prerastao u mit o Dumuziju i Inanni u kojem je Dumuzi preuzeo ulogu boga En-lila, a Inanna ulogu boginje Nin-lil*.

Ovo su glavna mjesta iz mita na kojima temeljimo našu tvrdnju. U početku mita majka boginje Nin-lil, ostarjela Nunbaršegunu, govori svojoj mladoj kćerki:

*U bistroj se rijeci, djevojko, u bistroj se rijeci okupaj,
Nin-lilo, obalom rijeke Nunbirdu prošetaj...
Velika planina, otac En-lil, vidjeće tebe...*

Mlada boginja Nin-lil postupi po majčinom savjetu, a

*Velika planina, otac En-lil, sjajnooki, ugleda nju,
Pastir... što sudbine kroji, sjajnooki ugleda nju...*

Poslije obljube:

*Pedeset bogova silnih
I bogova sedam čija riječ (na skupu bogova) preteže
narede da En-lila u Kiuru svežu:
En-lil prestupnik, mora napustiti grad (= gornji svijet)...*

* Prilikom interpretacije gornjega mita u ovome djelu uzete su u obzir ispravke Thorkilda Jacobsena što ih je dao u *Journal of Near Eastern Studies*, Chicago 1946, No 5.

Nakon toga:

*En-lil presudu donijetu izvršujuć' ode...,
u podzemni svijet,
a Nin-lil ga pratila...*

Ako pokušamo proniknuti u filozofijsku poruku ovoga mita koji je uticao na postanje skoro svih sličnih mitova na Bliskom istoku, ona bi se aproksimativno sastojala u slijedećem: Bog En-lil kao simbol generativnih snaga Majke Zemlje, oličenih u životvornim vodama, u proljeće oplođuje Zemlju, odnosno boginju Nin-lil koja potom donosi plod. Nakon toga En-lil (kasnije Dumuzi, odnosno Tammuz, u egipatskom mitu Oziris) kao oličenje vegetativnih snaga koje se ovaploćuju rastom i sazrijevanjem vegetacije, pa time En-lil i kao simbol dozrelih plodina, posebno dozreloga žita koje u sebi kao buduće sjeme nosi klicu novoga života, po odluci bogova sudbine, postanka i prestanka svekolikog života, mora u donji svijet, u crnu zemlju, u carstvo Nergala (u egipatskom mitu u carstvo boga Setha) koji ga, kao simbol životvornog ognja u Majci Zemlji, to jest kao simbol razaranja dozrelog žita, odnosno sjemena, rastače, pri čemu mu pomaže Ereš-kigal (u egipatskom mitu Neftida) kao simbol sublimacije, nevidljivog cijepanja i uništenja postojećeg života u raspadanju, spremnog da pruži novi život koji će Nin-lil (kasnije Inanna, odnosno Ištar) kao oličenje svijetlog zračnog prostora, eterskog svijetla i topline iz utrobe Majke Zemlje dovesti u vidljivo postanje na licu Zemlje⁶¹. To bi, dakle, bila poruka što nam je donosi mit o En-lilu i boginji Nin-lil, kasni-

⁶¹ Ovaj je sumerski mit nesumnjivo uticao i na stvaranje sličnog mita o Baalu i Alijanu-Baalu u ugaritskoj čisto naturalnoj religiji s početka drugoga milenijuma prije n. e., čija ćemo božanstva, da bi se mit bolje razumio, ukratko opisati. Na čelu ugaritsko-kanaanskog panteona stajao je bog El, u početku

je mit o bogu Dumuzi i Inanni, kod Asirana i Vavilonjana poznat kao mit o Tammuzu i Ištar; tako bi, dakle, izgledala slika vječnoga rađanja i umiranja svega živućega u okrilju Majke Zemlje. Nema sumnje da su navedena božanstva samo principi u procesu nastajanja i prestajanja vitalnih počela misaono začetih u Apsolutu.

simbol božanske ideje i neba, kasnije solarno božanstvo, u genezi simbol dozrelog, starog sjemena bačenog u zemlju. Za ženu ima *Veliku majku bogova* Ašerat koja oličavaše ženski princip. S njom izrođuje: sina *Baal-Hadada*, oličenje muškog počela, zbog čega i jeste smatran Velikim bogom plodnosti; sina *Mota*, boga smrti, duha žetve, ljetne žege, odnosno princip sazrijevanja žita koje u sebi nosi klicu novog života, te je po ovome mitu on i duh vegetacije. El i Ašerat izrođuju i kćerku *Anat*, simbol razaranja starog i stvaranja novog života, zbog čega i jeste boginja smrti i života (= ljubavi). Elov sin Baal-Hadad izrođuje sina Baal-Alijana, boga podzemnih, životvornih voda, zbog čega je smatran duhom vegetacije koji se javlja u proljeće da bi iščezao u vrijeme sazrijevanja ljetine. On je u genezi simbol crne zemlje sa njenim životvornim ognjem i vodama u koje je bačeno sjeme. Navedena ugaritska, odnosno fenička božanstva prebivaju na bliskoistočnom Olimpu, na gori Safon, odnosno Kasius koja se diže uz ušće Oronta, na kojoj stolovahu i hetitski bogovi, vrhovni bog Tešub i brat mu Tašmišu. Oni su upravo na toj gori savladali krvnog im neprijatelja, diva Ullikumija koga je otac Kumarbi odgojio u svojem koljenu s ciljem da zbaci s prijestolja Tešuba i još dvanaest bogova hetitskog panteona, ali uzalud. Po tome je ovaj div u hebrejskoj mitologiji sličan zlosrećnom Luciferu, odnosno Helelu, sinu Zore, to jest Zvijezdi Danici, koji je s prijestolja htio oboriti vrhovnoga boga Ela, odnosno Baal-Hadada. Ne postigavši to buntovni Helel, kao planeta Venera svojim izlaskom u Zoru hrabro prkosi vrhovnom bogu Elu, kao bogu Sunca. Gotovo je suvišno dodavati da je ovaj mit uticao na stvaranje, postanje mlađega hebrejskog mita o pobuni anđela (= zvijezda) koje je predvodio Phóosphoros, Lucifer, Zvijezda Danica, protiv gospodstva vrhovnoga boga (= Sunca) zbog čega ih je predobri hrišćanski bog, inače po svojem biću sklon vječnom opraštanju, kaznio na neprolazne muke. Koliko do sada prođe eona, a on, *sušta dobrota*, nikako da oprostí onima koji se protiv njegova gospodstva pobuniše?!

5. Moralni lik Velike Boginje, Majke Zemlje

Više je no jasno da smo se Velikoj Boginji plodnosti, odnosno Velikoj majci bogova i ljudi, kao simbolu Majke zemlje i njenoj hipostazi Boginji života ovim prikazom samo donekle odužili. Ko se to od nas uistinu može dovoljno rječito zahvaliti blagodarnoj, velikodušnoj darovateljici i obdržavateljici života iz čijeg se krila rađamo i u čija se široka i blaga njedra, vidjevši svijetlo dana, vraćamo da bismo ponovo bili rođeni u drugom aspektu života, jer Majka Zemlja ne poznaje beživotnost nego vječno rađanje i umiranje. To je ono što su mudraci bliskoistočnih kultura mislili o Majci Zemlji; to je razlog zašto se najveći helenški tragičar Eshil u svojim tragedijama na prvom mjestu obraća Majci Zemlji, zovući je Ma Ga, Majko Zemljo! Nije strah taj koji je jednog mesopotamskog poklonika podstakao da se za *oprostaj grijeha* obraća Majci Boginji, već želja da joj iskaže svoje poštovanje. Da se bojava Majke Boginje nikada ne bi nastao jedan od najljepših mesopotamskih psalama zvanih ersaghunga:

*Bože, čiju ljutnju izazvah,
blag opet mi budi!
Majko Boginjo, čiju izazvah srdžbu,
blaga opet mi budi!
Ne poznam grijeha, što ga
učinih tebi.
Mogoh li, Bože, grijehom što ga bez znanja
počinih, zgriješiti tebi?
Čime li pred Boginjom mojom,
postadoh grešan?
Kako ću spoznati krivnju,
što je počinih?
Moj Bog u gnjevu svog srca, od mene
okrenu lice,*

*A srdžba me Boginje moje
u propast gurnu.
Ja pomoć tražim, niko mi
ne pruža ruku.
Glasno se jadam, ko da
vapaj mi čuje?
Znani i neznani Bože, kol'ko
će vremena proć dok srce se
smiluje tvoje?
Znana i neznana boginjo, kad li
će u tvoje nemilo srce
samilost doć?
Nijemo je ljudstvo, jadno mu
znanje.
Što li spoznati mogu oni
što se smrtnicim' zovu?
Gospode ne odbaci slugu
vjernoga tebi.
Pruži mu ruku što ti je pruža,
Da ga iz kala izvedeš u koji pusti
da padne.
Speri mi grijeh e i glas će moj navijek
tvoju slaviti slavi⁶².*

Mržnja i strah ovako nešto nisu nikada izrodili, kao što hetitska kraljica Pudu-kepaš nikada iz zebnje ne bi spjevala divan hvalospjev svojoj velikoj Boginji u kojoj su sretno objedinjene ugaritska boginja Anat, hurijska boginja Hebat i Boginja-Sunce iz grada Arinne, a ne „božica Sunca Arinna“⁶³:

⁶² Cf. Langdon, *La religion assyro-babylonienne*, objavljeno u *Histoire générale*, I 333. (Preveo s francuskog Marko Višić).

⁶³ Up. L. Woolley, *Historija čovječanstva*, „Naprijed“, Zagreb 1966, II 470, 472. Prevodioci toga monumentalnog djela trebalo bi da iz istorije Hetita bar

*Boginji-Suncu iz Arinne, mojoj Gospi,
Gospodarici zemlje Hatti, kraljici neba i zemlje,
O Boginjo-Sunce iz Arinne, kraljice zemalja svih!
U zemlji Hatta ime Boginja-Sunce iz Arinne ti nosiš,
U zemlji što ju ti stvori, u Zemlji kedrova,
Ti ime Hebat, ko boginja nosiš.
Ja, Pudu-kepaš oduvijek tvoja sam sluga⁶⁴.*

Ništa manje nije *plemenita* ni sumerska Velika boginja plodnosti, Majka zemlja, Dingir-mah koja u liku svoje hipostaze, boginje Aruru, prema jednoj starijoj sumersko-akadskoj varijanti *Epa o stvaranju*, stvara *sjeme ljudskoga roda*, dok u *Epu o Gilgamešu* istoimenom junaku od gline stvara druga Enkidu:

II,III,30a - II,35.

„Aruru, ti *Gilgameša* stvori,
A sad biće nalik na njega stvori,
Njegovom plahom *srcu ravan* da bude...
Aruru, čuvši te riječi,
Priliku Anu-a u svojem *srcu stvori*.
(Potcrtao M. Višić)
Aruru opere ruke,
Otkinu glinu, na zemlju stavi.
*Izvaja Enkidu-a, stvori junaka...*⁶⁵

toliko znaju da Arinna nije hetitska boginja već još uvijek neidentifikovani hetitski grad, kao i to da u hetitskoj religiji nikada nije postojala boginja *Samuha* (str. 473) već je tu riječ o boginji Ištar iz asirskog grada Ninive poštovanj u hetitskom gradu Samuhi.

⁶⁴ Cf. *The Ancient Near Eastern Texts (ANET)* Princeton 1955, p. 393.

⁶⁵ Up. *Gilgameš*, Tabla I.

Iz gornjeg pasusa nije teško zaključiti da Majka Boginja prvoga čovjeka ne rađa fizičkim, organskim putem, što bi ukazivalo na postojanje biomorfne predstave o aktu stvaranja, već se čin stvaranja obavlja pomoću Mumu, Logosa, stvaralačke Misli, što ukazuje da su drevni Sumerani i Akađani poznavali i logomorfnu predstavu o aktu stvaranja poznatu i drevnim Egipćanima.

Sumerska je Majka Boginja, respective Majka Zemlja, međutim, u svojoj dobroti otišla dotle daleko da je, kao što se vidi iz sumersko-akadskog *Epa o stvaranju*, uzevši lik morske nemani oličene u slanom okeanu, u liku Tiamat, svojoj djeci, bogovima što ih je izrodila s Apsû-om, dala svoje tijelo da od njega načine *an-ki*, nebo i zemlju, to jest cijeli svemir u duhu vjerovanja drevnih Sumerana i Akađana.

Na kraju raspravljanja o Velikoj Boginji plodnosti, odnosno o Majci Boginji dodajmo i to da je ovdje razmatrana kao primordijalno počelo sveopšteg života, poznato svim, a ne samo bliskostičnim narodima, kao kosmička tvorna sila, dakle, kao Zemlja, Majka Zemlja, što će reći da je Majka Boginja, zvana i Velika Majka, *Mégale Métére*, *Magna Mater*; samo oličenje Majke Zemlje; da je, dalje, nismo razmatrali kao antropomorfno, još manje kao individualno antropopatsko božanstvo, sa ljudskim obilježjima koja će kasnije poprimiti u ličnosti boginje Anat-Jahu, o čemu smo ranije govorili; potom, u ličnosti boginje Ašerat s Mora koja u početku bijaše Majka Zemlja, oličenje ženskog principa; zatim, u ličnosti boginjâ života i smrti Inanne, Ištar, Hebat itd.

O sumerskoj Majci Boginji oličenoj imenom i idejom u boginji Nin-lil, dodajmo još toliko da je jačanjem patrijarhata ulogu kosmokratora ustupila parnjaku En-lilu koji kod Akađana postaje Bel-Bel, odnosno Bel-Marduk. Spomenimo i to da je sumerska Boginja Majka kod Asirana i Vavilonjana poznata kao Bêliti-îlî, *Kraljica bogova*, a ne Belili⁶⁶.

⁶⁶ Robert Graves u svojem djelu *Grčki mitovi*, Nolit, Beograd 1969. (Prevela s engleskog Gordana Mitrinović) str. 30, i 35, griješi kad kaže... *to je pret-*

6. Metafizička Počela: An, En-Ki (Ea) i En-lil.

Što se tiče same geneze boga *Ana*, koga Semiti zвахu Anu, on je - sudeći prema jednoj rekonstrukciji staroga sumersko-vavilonskog panteona što su ga u vremenu od 10-7. st. prije nove ere sačinili asirsko-vavilonski teolozi iz Ašura i Ninive, pritom se oslanjajući na stara teološka naučavanja iz prastarih sumerskih

hodno pripisivano bogu koji se zvao Bel-Bel, što predstavlja oblik muškog roda od reči Belili koji je ime sumerske Boginje Majke, što ne odgovara istini, prvo stoga što je bel, baal, kao akadsko ilu, semitski termin kojim se izražava ideja božanskog, kasnije ideja vladanja, gospodarenja, odakle kod Zapadnih Semita brojni ba 'alim; drugo, stoga što sumerski jezik ne poznaje takve korisne osnove i što ideju božanskog i božanstva izražava terminom dingir koji etimološki gledano uveliko podsjeća na egipatski termin neter (latinski natura) sa značenjem božansko i božanski princip. To je razlog zašto su Sumerani svoje iskonsko božanstvo jednostavno nazvali Veliki-princip: Dingirmah, što sumerolozi da bi bili razumljiviji, prevode kao Velika boginja. Graves isto tako griješi kad na str. 30, spomenutog djela kaže: Od zemlje rođeni Pelazgi... prispeli na grčko kopno iz Palestine negde oko 3500. godine pre naše ere... Ako je, međutim, vjerovati arheološkim spomenicima, rijetko očuvanim egipatskim pisanim izvorima koji Pelaste spominju kao narode s mora nazivajući ih Prst, Pulasati itd., oni su autohtono stanovništvo s juga Balkanskog poluostrva koje se početkom dvanaestog vijeka iz slabo poznatih razloga otišlo na Bliski istok sa balkanskim Brugima koji u Maloj Aziji osnivaju svoju državu Frigiju, te s Dardancima i drugim narodima. S te tačke gledano, navedenom Gravesovom djelu treba kritički prilaziti. Usput dodajmo da Pelaste, po kojima je dobila ime Filisteja i Palestina, spominju i asirski pisani spomenici kao Plšt, Plštr, što ukazuje da su bili poznati na cijelom Bliskom istoku.

Mišljenja smo da se pod etnonimom *Pelazgi*, odnosno *Pelasti*, što potiče od epiteta *Belasti*, to jest *Bijeli narod*, narod koji boravi u bijelom, svijetlom, sunčanom kraju, krije slavenski živalj, odnosno autohtono slavensko stanovništvo koje se u druge krajeve selilo i opet u svoju prapostojbinu vraćalo.

vjerskih centara, gradova Uruka, Nippura i Eridu - u početku bio jedino božanstvo sumerskog panteona, što će reći da je sumerski panteon u svojem postanju bio monoteistički, oličen u bogu-nebu, u Anu. Po toj rekonstrukciji An, međutim, nije bio specifično božanstvo, već je u skladu sa svojim značenjem *nebo* bio sinonim za nešto daleko, nešto što uliva strahopoštovanje, za božansko, za ono što istočni Semiti, odnosno Akadani izražavaju terminom *ilu*, Ugarićani i Kanaanci sa *'el*, o čemu je bilo riječi u 66, napomeni.

Uprkos tome, njegov ga piktografski znak još iz perioda Džemdet-Nasr (oko 3200) prikazuje kao specifično božanstvo, kao božanstvo neba, našto, uostalom, ukazuje i njegov ideogram zvijezda. Po tom bi ideogramu An, slično feničkom Elu i egipatskom bogu Ra, u postanju simbolizujući obogotvoreno nebo, kasnije nebo kao firmamentum, danje boravište svijetlećega boga, boga-sunca, mogao biti izjednačen s bogom suncem što se desilo Elu, glavnom bogu Kanaanaca time i Ugarićana, koji od prvobitnog boga neba postaje bog-sunce i zaštitnik sunčane porodice.

Na sunčanu prirodu boga Ana upućuje u Sumeru uvriježeno vjerovanje da zakon i red potiču od Ana, a dobro je znano da tako nešto ipak pripada solarnim božanstvima. U prilog solarne naravi boga Ana navedimo i prvobitno ime egipatskog boga Ra iz Heliopolja koje glasi On, a tako se na staroegipatskom upravo i naziva Heliopolj. Prema tome, moglo bi se pomišljati da su Sumerani, to jest *Crnoglavci* prije dolaska u Južnu Mesopotamiju i drevni Egipćani iz istog izvora uzeli zajedničko vrhovno božanstvo, vjerovatno iz predjela u kojima je Sunce u životu stanovnika bilo od presudnog značaja.

Na veliku starost boga Ana upućuje i najstariji očuvani sumerski popis bogova koji Ana, kao boga-nebo stavlja na prvo mjesto, a za njim En-lila, Inannu i boga En-Ki, dok pločice iz perioda Džemdet-Nasr, kad počinje sumerska pismenost, Ana sa En-lilom, En-Kijem i Babbarom svrstavaju među najstarija sumerska tvorna božanstva.

An je u ranije prikazanom postanju svijeta sa svojim kišama pokretač vidljivog stvaranja, a En-lil, kao bog svijetlog zračnog prostora, stvaralačka snaga u procesu pokrenutog vidljivog stvaranja.

Budući da je on upravo božansko biće, Aruru, tvorni aspekt Majke Boginje kao stvoriteljice čovjeka, stvara ljudsko biće na sliku i priliku Ana. Ako ovo vrhovno božanstvo sumerskog, kasnije i asirsko-vavilonskog panteona posmatramo i u duhu narodnog vjerovanja, suprotno Torkildu Jakobsenu⁶⁷, tvrdimo da strah i doživljenost veličine neba nije ono po čemu je on najznačajnije božanstvo, već je to funkcija - sjelo kiša i boravište izvora topline, odnosno sunca - koju ima u stvaranju i održavanju stvorenog svijeta. Tako gledajući na stvari, An, u duhu narodnog vjerovanja, jeste vladar, jer je iznad svega; otac je bogova i ljudi, jer bez njegove oplodujuće uloge nema života na zemlji; jahač je oblaka, jer ih svojim bićem obavija i pušta da oplode Majku Zemlju nakon čega se ona zaodijeva u čarobno šarenilo zbog čega i jeste bog *čaroban čarolijama* prisutan u svakom na zemlji postalom biću. Kao takvom pripada mu glavna riječ u sumerskom, odnosno asirsko-vavilonskom panteonu in extenso u kojem svojim kraljevskim autoritetom stvara red i zakone, temelj božanske, time i zemaljske države; on svojim bićem prožima biće svih bogova, tako im dajući opšti i vrhunaravni autoritet zbog čega i njihova riječ u sebi sadrži nešto od njegova bića, što se lijepo razabire iz *Epa o stvaranju* u kojem bogovi govore Marduku: *Tvoja je naredba Anu*. Po naprijed nabrojanim svojstvima An nas uvelike podsjeća na Atum-Ra, odnosno na kanaanskog Ela. Dodajmo i to da mu je glavno mjesto poštovanja bio grad Uruk, biblijski Ereh, gdje mu se hram zvao E-anna, *Nebeska kuća*, u kojem je poštovana i boginja života i smrti Inanna. An za glasnika ima Ninšubura koga Vavilonjani prozvuahu Ilabrat, *Bog s krilima*, dok je za ženu imao Ama-tu-an-ki, *Majka stvoriteljica neba i zemlje*, a kasnije Antu,

⁶⁷ Up. *Od mita*, str. 180-183.

parnjaka Ana. Prikazuje se sa dva prijestolja, nebeskim i zemaljskim, na kojima stoji jajolika kruna. Simbol i personifikacija boga Ana jeste tamarisk. Rečeno o Anu donekle će nam posvjedočiti i slijedeći navodi iz mita *Uzdizanje Inanne*:

*Anu, oče bogova, zapovjest tvoja
Temelj je neba i zemlje,
Ko je od bogova prezreti može...?
Posjedniče žezla, prstena i krune...
Vođo bogova čija je riječ prva
U skupštini bogova glavnih.
Gospodaru uzvišene krune,
Čaroban čarolijama,
Jahaču oblaka...
... zapovijest tvoju
bogovi slušaju svi.*

Kad je riječ o postanju tvornog božanstva zvanog *En-Ki*, on, prema shematizaciji sumerskog panteona izvršenoj po dolasku Semita u Južnu Mesopotamiju, stoji na prvom mjestu kao božanstvo poteklo iz vodâ sa ženom *Nin-Ki*. Oba nam naziva, međutim, govore da su ova tvorna počela izgubila prvobitno sveopšte i simboličko značenje, odnosno da se prvobitni panteon antropomorfizovao, štaviše i individualizovao. Tako gledano na stvari iz gornjih naziva razabiremo da su se plodne i rodne sile Majke Zemlje razdijelile i personifikovale u ženskom načelu, *Nin-Ki*, *Gospodarica-zemlja*, i muškom načelu zvanom *En-Ki*, *Gospodar-Zemlja*. Tako nam se *En-Ki*, simbolizujući slatke vode u utrobi Majke Zemlje, pokazuje kao zasebno, specifično božanstvo, parnjak Majke zemlje koju oplođuje svojim generativnim vodama, time uzrokujući rast i život svim bićima na njoj.

Osnovni razlog zašto su vode u vjerovanju drevnih Mesopotamljana postale subjekt s vlastitom voljom i snagom jeste to što su oni u vodi gledali ne samo iskonski substrat, izvor sveopšteg

života, već su vodu smatrali i sijelom tvorne Misli, to jest Mê, Mumu, Apsoluta, kao začetnika duhovnog rođenja svekolikog života na zemlji koju En-Ki svojom stvaralačkom Riječju, to jest Enem-om, Amatu-om, što misaono začetom biću ulijeva volju i nagon za život, priziva u vidljivu opstojnost.

Stoga nije nikakvo čudo što je En-Ki, odnosno Ea, *Kuća u vodi*⁶⁸, smatran bogom mudrosti i kreativnog mišljenja kao i bogom magije i, prema tome, pokretačem svakog osmišljenog umnog pothvata i ostvarenja. To je ujedno i razlog zašto mu se bogovi obraćaju za savjet; zašto na poticaj svoje majke Namu, *iskonskog pramora*, iz gline na sliku i priliku bogova stvara čovjeka, o čemu govori ranije navedeni mit *En-Ki i Nin-mah*. To je ujedno i razlog zašto En-kiju, bog En-lil koji u svojem duhu začinja civilizovani život i uopšte život na zemlji u duhu narodnog vjerovanja, prepušta ostvarivanje ovog, kao i brigu o rodnosti i plodnosti zemlje. En-Ki u sumerskom i vavilonskom panteonu ima za sina Dumuzi-Abzu, dok Ea u vavilonskom panteonu ima sina Marduka, vavilonskog tvorca svemira i čovjeka, o čemu govori akadsko-vavilonski *Ep o stvaranju*.

U Eridu se hram boga Ea-e zvao É-abzu, *Kuća gospodara znanja*, a zigurat É-u-nir, *Kuća predmet divljenja*, dok mu se u Uruku hram zvao É-anna, *Kuća nebesa*, a zigurat É-ge-parimin, *Kuća sa sedam tamnih soba*. Glasnik boga En-Ki zvao se Isimud ili Isimu, sa dva lica po čemu je sličan egipatskom bogu Heri-fh'afu, odnosno helenskom bogu Ortu i boginji Kardeji, kao i rimskom bogu Janu, a donekle egipatskom Thotu i helenskom Hermesu.

⁶⁸ Ea je u sumerskom panteonu, uzevši ga u duhu narodnog vjerovanja, za pravo starije božanstvo od boga En-Ki. Teolozi iz grada Eridu, iskonskog središta poštovanja boga Ea-e, želeći svoje božanstvo proglasiti vrhovnim sumerskim božanstvom, odnosno preoteti primat bogu En-lilu iz Nippura, nadjenuli su mu ime En-Ki, *Gospodar-Zemlja*, ali nasuprot tome nije zauzeo prvo mjesto u sumerskom panteonu, pa se zadovoljio trećim mjestom.

Ea kao simbol ima Darabzu, *Morsku antilopu* zvanu Kusariku, *Riba-ovan*, prikazuju ga kako u ruci drži žezlo s ovnom na završetku, što ukazuje na njegovu oplodnu ulogu, odnosno moć. En-Ki je predstavljen s prijestoljem na kojem stoji kornjača kao htonsko biće što upućivaše na njegov htonski karakter. Mada je En-Ki u bitnosti dobro božanstvo, teolozi iz grada Eridu, kivni što narod nije njihovo božanstvo priznao za vrhovno božanstvo, ovome bogu pripisaše jednu od najvećih ljudskih nevolja, pometnju jezika, o čemu je u početku rasprave bilo riječi:

Zlatno doba ljudskog roda

*U davna vremena ne bi zmije, ne bi skorpije,
Ne bi hijene, ne bi lava,
Ne bi divljeg psa, ni vuka,
Ne bi straha, ne bi užasa,
Čovjek ne imaše takmaca,
Tad zemlja Šubur-Hamazi,
Sumer s harmoničnim govorom, velika zemlja vladarke Mê,
Uri, zemlja imajuć' sve što joj treba,
Zemlja Martu, bivajuć' u spokoju,
Sav svemir, vas narod brinuše jako
Da En-lilu jednim jezikom zbore.
(Al') tad, silovit gospodar, silovit vladar, silovit kralj,
En-Ki, silovit gospodar, silovit vladar, silovit kralj,
Silovit gospodar, silovit vladar, silovit kralj,
En-Ki gospodar, zapovjedi čije su prave,
Gospodar znanja što zemlju gleda,
Predvodnik bogova,
Gospod u Eridu, oboružan znanjem,
U njihova usta izmjeniv' govor, prepirku stavi,
U jezik ljudski da (odsad) ne bude jedan⁶⁹.*

⁶⁹ Cf. Kramer, *Sum. myth.*, p. X. (Preveo s engleskog Marko Višić).

Što se tiče *En-lila*, on se kao tvorno božanstvo u sumerskom i vavilonskom panteonu od najstarijih vremena prikazuje poslije Ana i En-Kija, što je i opravdano, jer je plod ljubavne veze Neba i Zemlje.

Da je En-lil u početku bio hipostaza boginje Nin-lil, o čemu je ranije bilo riječi, koji vremenom dobija svojstva muškog počela, postajući parnjak boginje Nin-lil, najbolje nam svjedoče sumerske himne u kojima o ovome božanstvu čitamo:

*Oče i majko što sama rađaš,
O ti s majčinim tijelom što život daruješ svemu.*

En-lil je u duhu narodnog vjerovanja *kralj neba i zemlje*, jer kao Odem svojim toplim dahom miluje Nebo i Zemlju držeći ih u kosmotvornom zagrljaju iz koga se rađa svekoliki život; on je *vladar svih zemalja*, jer život u njima zavisi od njegove eterične svjetlosti i topline oličene u njegovom porodu, u Danu kao anti-podu Noći; on je taj što svojim eterskim svijetlom vitalna počela začeta u Majci Zemlji izvodi u vidljivu opstojnost, svojom im toplinom osiguravajući daljnje opstojanje na licu njihove majke; En-lil je *otac bogova*, jer obdržavajući život kosmosa obdržava i život bogova, on je taj kome roditelji An i Ki povjeravaju uređenje universuma time i Zemlje, što on prihvata i kao prvo stvara blagorodno svijetlo, božanstvo *Nannu, Sina*, odnosno *Mjesec*, stavljajući mu u zadatak da stvori veće svijetlo, *Babbara*, jutarnji vid Sunca i boga Utu, danji vid sunca koji će potpomagati njegovu etersku svjetlost.

Taj se sumerski Prometej ne zadovoljava samo stvaranjem i obdržavanjem sveopšteg kosmičkog života, već zdušno pomaže i razumom obdarenom porodu svoje Majke Zemlje, i sina joj Ea-e, te kosmičku planinu oploduje sjemenom Emeša i Entena (Ljeta i Zime) kao oličenje vegetacije u njenom rastu i dozrelom stanju. En-lil u pomoći ljudima ide dotle daleko da im stvara pr-

va oruđa, pijuk i ralo; on u svom duhu začinje i plan civilizovanog, osmišljenog života na zemlji, povjeravajući ga En-Kiju na ostvarenje. Tako nam se En-lil pokazuje kao dobrotvorno božanstvo, dobrotvor ljudskoga roda, a nipošto kao nemilosrdni uništitelj, kao što hoće slavni sumerolog Torkild Jakobsen⁷⁰, vjerovatno zaveden jednom sumerskom himnom u kojoj se ovaj bog pokazuje kao rušilačko božanstvo.

To što se En-lil ipak pojavljuje kao *divlji bik što rastjeruje svoj narod*, odnosno kao rušilačko božanstvo kome kao oružje služe oluja i grom ima svoje objašnjenje u tome što kao tvorac i održavatelj života i reda u vasioni i na zemlji priječi i kažnjava svako kršenje i prekoračenje kosmičkog i ovozemaljskog reda i porotka. To je ono zašto se ovo božanstvo pojavljuje kao istinski izvršitelj odluka sedam planetarnih božanstava o kojima će uskoro biti riječi. Dodajmo i to da se En-lilu koji u krajnjem otjelovljuje muško počelo, odnosno Vrhovnog boga plodnosti ne smije zamjeriti što je onako bjesomučno spopao mladu boginju Nin-lil, kao što se to ne može niti smije zamjeriti helenskom, a ne grčkom⁷¹, vrhovnom božanstvu, što je, kako to kažu naši, hrišćanskom etikom stida zadojeni arheolozi, bio spreman da uvijek i svagda pojuri za ženskom suknjom, što se čak i u labuda pretvorio da bi došao do Latone, odnosno u bika kako bi ugrabio lijepu Europu itd. Ako, međutim, ti uistinu učeni ljudi znaju da je Zeus, kao i sumerski mu, imenom i funkcijom, parnjak En-lil, simbol Vrhovnog boga plodnosti i oličenje muškog počela, ostaje da se zapitamo kako bi trebalo da se ta izvanredna božanstva tvornosti i plodnosti ponašaju? Kako su drukčije ti drevni narodi mogli istaći te njemu za život vasionu presudne

⁷⁰ Up. *Od mita*, str. 164-168.

⁷¹ Iako je istraživačima i poznavateljima helenske historije dobro poznato da su Helene Rimljani iz poruge nazivali Grcima po jednom ne baš slavnom pleмену iz Epira, neki i dalje nastavljaju s korišćenjem toga etnikona.

generativne sile, odnosno moći? Ne vjerujemo da ima toliko „dubokoumnih“ istraživača drevnih naturalnih religija da bi mogli i pomisliti da su se drevni narodi, prikazujući Prijapa u brojnim faličkim obredima, time izživljavali. Zar su Asirani, da navedemo samo jedan primjer, iz trinaestog vijeka prije nove ere, u hramu boginje Ištar u Ašuru postavljali Prijapa sa phallusom od 112 cm, zato da bi se na taj način izživljavali, ili pak stoga da, po našem shvatanju simbolično, po njihovom stvarno, potpomognu njenu oplodnu ulogu, jer je Ištar u krajnjem bila otjelovljenje Majke Zemlje?!

Na En-lilovu tvornu ulogu ukazuje i ime njegova hrama u gradu Nippuru, središtu njegova poštovanja, koji se zvao É-Kur, *Kuća-Planina* čime se htjela naglasiti njegova uloga stvoritelja svijeta na što ukazuje i naziv svetinje u tom hramu koja se zvala É-sar, *Kuća postanja svijeta*, kao i jedno od tri imena zigurata uz taj hram što se zvao É-dur-an-ki, *Kuća čvrsta veza neba i zemlje*.

En-lila i Ana predstavljahu dvostrukim prijestoljem i jajolikom krunom. Šta o En-lilu mišljahu narodi drevne Mesopotamije neka nam kaže ovaj psalam iz Asirije:

*Onaj što sjedi u svetinji neba
i cijele zemlje,
Bože, budni znalče, onaj što poznaje
sve za čim se povodi ljudstvo.
O ti što posvuda vladaš, vođo.
Savjetniče, čiju zapovijest niko ne može pogazit',
Čija je riječ neopoziva...
O ti, čijih usta riječ niko ne može izmijenit',
Gospodaru, uzvišeni, zaštito Iggiga,
Savjetniče Anunnakija,
En-lile, Gospode veličajni, zaštito „bogova, moćnih
vladara“,
Savjetniče Anunnakija, vladaru dobri,*

*Onaj ko se obnavlja, čija je zapovijest neodložna,
Riječ njegovih usta nijedan bog ne može prezret',
Gospodaru gospodarâ, kralju kraljeva, oče, tvorče
bogova moćnih,
Gospodaru namisli i sudbe, pravednog suda,
Vladaru neba i zemlje, gospodaru nad zemljama,
sve to si ti.*

*Na tvoju zapovijest ljudstvo stvoreno bi.
Ti postavljaš kraljeve i namjesnike,
Jer stvaranje bogova i kraljeva pripada tebi,
Ti želiš da slabi budu moćni
k'o jaki*

*Međ zvjezdanim mnoštvom svoda nebeskog.
Gospode moj, u te se uzdam, tebi se
obraćam,*

*Moje uši stalno slušaju tvoj glas,
Ti, ti odrédi sudbinu života mog;
Narédi ime da mi stvoreno bude.
Otjeraj zlo, podari mi pravdu,
Udalji mi brige, daj mi obilje,
Zadrži nad mnom svoju svesilnu moć,
Da bog me i kralj uzmognu štovat'⁷².*

7. Planetarna i kosmička božanstva:

Sin, Nergal, Ereš-ki-gal, Nabu, Marduk, Ištar,
Dumuzi, Ninurta, Ningirsu, Utu ili Šamaš, Nusku

Majka Zemlja sa temeljnim kosmičkim silama: nebom, vazduhom i vodom, metafizičkim Počelima, nesumnjivo predstavlja skelet vasiona u kojemu se zaista kriju neizrecive energetske potencije, generativne sile bez kojih život ne bi mogao ni postati ni opstati.

⁷² Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 321. (Preveo s francuskog Marko Višić).

Drevni Sumerani, Akađani i Vavilonjani uviđajući enormnu ulogu i značaj tih sila u oživotvorenju vitalnih potencija Majke Zemlje, iste oličiše u sedam planetarnih božanstava čiju su moć toliko osjećali i uvažavali da su ih postavili za vladare svete planetarne sedmice, nedjelje svakome od njih povjeravajući zaseban dan, odnosno ulogu u realizaciji kosmičkog života.

Ne dijelimo mišljenje onih koji poput Roberta Gravesa⁷³ tvrde da planetarna božanstva svoje postanje duguju Vavilonu, nje-govoj astrologiji i astronomiji. Nije potrebno neko posebno poznavanje ni starovavilonskog, niti sumerskog (ali je za profesionalno bavljenje tim kulturama neophodno osnovno poznavanje ovih, jer se u suprotnom prave krupne greške) da bi se uvidjelo da su imena planetarnih božanstava, kao što su Ninurta, Ninib, Sin, Nabu, Ištar i Bêlit (a ne Beltis, kako to na citiranom mjestu donosi R. Graves koji se prosto razmeće nepouzdanašću i nekritičnošću kad je riječ o bliskoistočnim kulturama i antici) prèvo-di sa sumerskog ili vješte zamjene.

U prilog ovakvom tvrđenju navodimo simboliku starih sumerskih zigurata od kojih su neki, kao što je poznato, imali četiri a neki sedam terasa. Raspravljajući o *prostoru*, rekli smo da je za drevne Sumerane, Akađane i Vavilonjane posebno emocionalno značenje imao prvi sveti prostor kao praizvorišni *vidljivog stvaranja*. Rečeno je i to da je takvo značenje kod njih imala *Kosmička planina* izronila iz prvobitnog mora u obliku neba i zemlje. Budući da zigurat na sumerskom znači brijeg, kakvo je značenje prešlo i u akadski, nećemo biti daleko od istine ako pretpostavimo da je zigurat sa terasama simbolizovao tu kosmičku planinu-zemlju nastalu iz praokeana na što ukazuje i gore navedeno ime En-lilova hrama u Nippuru i ime svetinje toga hrama.

Gledajući tako na stvari, zigurat sa četiri terase najvjerojatnije je simbolizovao postanje sumerskog universuma, to jest

⁷³ Up. R. Graves, *op. cit.*, str. 30.

četiri osnovne kosmičke sile: zemlju, nebo, vodu i vazduh, odnosno metafizička Počela, dok je zigurat sa sedam terasa simbolizovao sedam planetarnih božanstava koje ćemo prikazati onim redom što im ga nalagahu njihove funkcije u održavanju kosmičkog života. Usput dodajmo da se u zapadnoevropskim jezicima i danas dani nazivaju po imenima planetarnih božanstava starih bar pedeset vjekova:

Ponedjeljak	Utorak	Srijeda	Četvrtak
Sin (Nanna)	Nergal	Nabu (Mê)	Marduk (Bel, En-lil)
Selena	Arej	Hermes	Zeus
Luna	Mars	Merkur	Jupiter
Mjesec	Prolječno sunce	Usklađenost	Opstanje i poredak
Gospodar magije	Gospodar rasta i sklada	Gospodar znanja	Gospodar skladnog poretka u vasioni
luna dies	tal. martedì	tal. mercoledì	tal. giovedì
tal. lunedì	franc. mardi	franc. mercredi	franc. jeudi
franc. lundi			
Petak	Subota	Nedjelja	
Ištar (Bêlit, Inanna, Nin-lil)	Ninurta	Šamaš (Utu, Babbar)	
Afrodita	Kron	Helios	
Venera	Saturn	Sol	
Kosmička ljubav	Oblagorođenost kosmičkih sila	Izlazak na svjetlost	
Gospodarica generativne ljubavi	Gospodar oblagorođenih kosmičkih sila	Gospodar svjetlosti i proricanja	
tal. venerdi	engl. saturday		
franc. vendredi			

Iz gornjega prikaza planetarnih božanstava po sebi se nameće zaključak da oni, kao oličenje kosmičkih sila simbolizuju sukcesivno oživotvorenje vitalnih potencija od samog začetka u Majci

Zemlji do izlaska na svijetlo dana gdje se one utjelovljuju, izživljavaju i izživljenošću, sazrijevanjem stvaraju osnove za novi život koji će svoj curriculum vitae započeti u krilu Majke Zemlje. A sada da se poblizhe upoznamo sa planetarnim božanstvima.

Rečenom o bogu *Sinu* u napomeni 46-oj dodajmo i to da su Semiti njegovo sumersko ime Nanna, *Gospodar neba* identifikovali sa semitskim apelativom nannaru, *sjajni*, te je kod njih postao Nannar, *Sjajni*. Sin je u Uru poštovan pod imenom Šeš-Ki. Rođenje ovoga najznačajnijeg astralnog božanstva, gospodara životvorne magije, opisuje mit *En-lil i Nin-lil* što smo ga ranije opisali, dok njegovo putovanje kao glavnog božanstva, to jest božanskog vladara grada Ura u Nippur - glavni vjerski centar cijelog Sumera, gdje su bili dužni ići ostali bogovi i vladari drugih gradova-država da bi primili blagoslov boga En-lila koji, potisnuvši Inannu, imenovaše kraljeve i bogove - opisuje mit *Putovanje boga Nanne u Nippur*:

*U njegov grad da pođe, pred oca svog da stane,
naumi Ašgirbabbar (= Nanna):*

*„Ja, junak, u grad moj hoću da idem, pred moga oca
hoću da stanem;*

*Ja, Sin (= Nanna) u grad moj hoću da idem, pred moga oca
hoću da stanem.*

Pred moga oca En-lila hoću da stanem;

Ja u grad moj hoću da idem, pred moju majku

Nin-lil hoću da stanem,

Pred moga oca hoću da stanem...⁷⁴“

Recimo i to da se Nanna nebom vozio u lađi zvanj magur; atribut mu je Siruš, zmaj i mjesečev disk.

⁷⁴ Cf. Kramer, *Sum. myth.*, p. 47. Upotreba prisvojne zamjenice „moj, a, e“ umjesto „svoj, a, e“ opravdana je, jer Mesopotamljani, kao i Egipćani, naglašavaju subjektivitet.

Kad je riječ o *Nergalu*, sinu boga En-lila, on je kao bog ljetnog žarkog Sunca, time i smrti, te kao bog ranog proljetnog Sunca, odnosno bog plodnosti jedno od najsloženijih sumerskih planetarnih božanstava koje po svojem biću oličava kosmičko tvorno Počelo otjelovljeno u cikličnom rastu i sazrijevanju vegetacije.

Kao oličenje sunčeve energije u njenom zenitu, on pospješuje sazrijevanje vegetacije, potom s njenim nestankom gubi snagu i sa ženom Ereš-ki-gal odlazi u donji svijet, u crnu zemlju sa sobom noseći sunčanu energiju, onaj životvorni oganj koji se razlaže u En-kijevu carstvu, u životvornoj vodi, čime se uz pomoć Nergalove žene Ereš-ki-gal, simbola sublimacije, raspuknuća sjemena, u njegovu kraljevstvu omogućuje rođenje novoga života. To je razlog zašto je Nergal smatran i bogom plodnosti i obilja, bogom koji uskrsava iz zemlje u vrijeme zimske suncostaje, u vrijeme sumerske Nove godine, kad je počinjao rast vegetacije.

Budući da mu je destruktivna strana bila izrazitija, Nergal je u očima Sumerana, Asirana i Vavilonjana postao jedan od simbola uništenja i smrti čemu u prilog govori i njegovo sumersko ime-rečenica Ner-um-gal, *Vladar prostranog prebivališta* čime se aludira na donji svijet, na što uostalom aludira i ime njegova hrama u glavnom mjestu poštovanja Kuthi, Emeslam, *Kuća Meslama*, to jest Donjega svijeta, jer je Meslam bio jedan od naziva za donji svijet.

Suprotno tome, Nergal se kao bog proljetnog sunca naziva *Bog koji se diže iz Meslama*, na što aludira i naziv zigurata uz njegov hram, É-d-Nannar, *Kuća nanovo blještećeg*.

Nergalov je simbol kaducej s dvoglavim lavom postavljen na leđa lava. Da je Nergal nekada uistinu bio moćni bog-sunce koji je po odluci bogova dospio u donji svijet pokazuje nam jedna divna mesopotamska himna:

*O Gospodar! O silni! O uzvišeni prvjenče Nunamnira
(= En-lila),*

*Vladaru Anunnakija, Gospodaru borbi,
Potomče Kutusare, kraljice višnje!
Nergalu, svemoćni bože, ljubljani Ninmenne!
Ti sa sjajnih nebesa sjaš, tvoj stan je gore,
Ti u Podzemlju vladaš, u njemu premca nemaš!
U skupštini bogova s Ea-om tvoja je odluka glavna,
Sa Sinom (= bogom mjeseca) s nebesa stvorenja gledaš,
En-lil, tvoj otac dade ti ljudstvo i sve što diše,
Stvorenja poljska, sve živo, on povjeri tebi!
Ja sam Neznani, sin Neznanog... tvoj sluga.
Gle, srdžba mog boga, boginje moje na me se sruči,
Propast i nesreća kuću mi nište,
Ništavnost vapaja mojih u očaj me gurnu.
Jer ti, gospode, praštaš, ja se obratih božanstvu tvom,
Jer nisi k'o stijena tvrd, ja tebi dođoh,
Jer ti je pogled mio, ja te u lice pogledah,
Pred tebe stadoh, jer ti si blag!
Svoj pogled na mene svrni, vapaj mi čuj!
Gnjevno srce nek ti se stiša!
Raskini okove ljage i grijeha mog!
Nek tvoje tuženje na mene prestane već!
Moj bog, boginja moja ljuta, nek se izmire sa mnom!
Vašu ću slaviti slavu,
Vašu ću pronosit hvalu⁷⁵.*

O boginji *Ereš-ki-gal*, Nergalovoj sestri i ženi, recimo toliko da je i ona, kao i muž joj, u početku bila solarno božanstvo koje poglavar sumerskog Donjega svijeta, Kur odvlači u svoje kraljevstvo, kao što u helenskoj mitologiji Had odvlači Demetrinu

⁷⁵ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 325.

kćerku Persefonu, odnosno Koru⁷⁶. Glavno mjesto poštovanja boginje Ereš-ki-gal bilo je Kutha gdje je u hramu svoga muža Nergala imala svetinju imenom Es-unugi, *Grobna kapela*.

Što se tiče boga *Nabu*, sina i glasnika boga vode Ea-e, odnosno En-Kija, po tvrđenju vavilonskih teologa sin boga Marduka, on je bog zvjezdoznanstva, pisma i uopšte mudrosti i znanja, na što ukazuje njegovo ranije sumersko ime Mê, *Onaj ko izriče*, i kasnije semitsko ime Nabu, *Navjestitelj*, kao i njegov simbol, pribor za pisanje na leđima mitskog zmaja imenom Mušusu. Epitet *Dubbisag, Pisar* aludira na zaštitničku mu ulogu pisara, *dubšara*. U glavnom središtu poštovanja, gradu Borsippi hram mu se zvao Ezida, a svetinja u njemu Ê-mah-ti-la, *Kuća nadaleko čuvenog života*, dok se zigurat zvao Ê-ur-me-imin-an-ki, *Kuća sedam upravljača neba i zemlje*, čime se aludira na sedam planetarnih božanstava i njihovo omudreno djelovanje u životu prirode. Za ženu je imao Tašmetum, *Mudru*.

Kad je riječ o *Marduku*, valja istaći da je on u početku bio bog plodnosti, odnosno gospodar proljetnih kiša i sunca, što će reći tvorno božanstvo, na što upućuje i njegovo sumersko ime-složenica Mar-duk, u kojem korjen *mar(mr)* znači uništavati i stvarati, a *duk*, odnosno *tuk* govoriti. Po tome je Marduk onaj koji uništava staro i stvara novo govorom, odnosno Riječju, po čemu je sličan egipatskim bogovima-tvorcima Ra i Ptahu koji svojom tvornom Riječju zvanom Hu prizivaju Siu, zamisao u postanje. Budući da korijen *mar* znači uništavati i stvarati, to Marduku kao uništitelju starog poretka, prve generacije bogova - Apsû i

⁷⁶ Uspomena na odnošenje boginje Ereš-ki-gal u Donji svijet sačuvala se u ranije navedenom mitu *Gilgameš, Enkidu i donji svijet*. Nije naodmet dodati da se u Kur, radi njenoga izbavljenja zapućuje bog En-Ki koji u ranije opisanom mitu *Silazak boginje Innane u donji svijet* iz Podzemlja izbavlja Innanu, što ukazuje da su obje boginje u biti boginje proljetne vegetacije kojima je potrebna pomoć boga En-Ki kao boga generativnih voda.

Tiamat - kakvim se pokazuju u *Enuma elišu*, te kao tvorcu novoga poretka, više nego pristaje dvojnost značenja imena.

Kako u tom *Epu* nastupa kao tvorac Neba i Zemlje, Sunca, Mjeseca i pet planeta, na kraju stvarajući i čovjeka od praha i Kingu-ove krvi, vavilonski su ga teolozi s pravom proglasili sinom boga mudrosti Ea-e. Na njegovu ulogu boga-tvorca, odnosno boga mudrosti ukazuje naziv svetinje u Esagilu, njegovu hramu u Vavilonu koja se zvala É-ed-umus-a, *Kuća koja mudrost slavi*. Za ženu je imao mudru Zarpanit; atribut mu je Siruš, vavilonski zmaj. Kad je postao vrhovno božanstvo cijele Vavilonije, on je, kao ranije En-lil, još ranije Inanna, krunio kraljeve i bogove. Da Marduk nije krvožedno božanstvo pokazuje nam jedna vavilonska himna u kojoj njezin tvorac ne traži samo život za sebe i Zemlju, već želi da iskreno slavi i duhovnim očima motri svoga boga:

Himna Marduku

Gospode u Esagilu, zaštito Vavilona, voljeni u Ezidi
(= Nabuov hram
u Vavilonu),
Čuvaru života, glavaru Emahsila (hram Majke Boginje)
davaoče života bujnog.
Zaštito zemlje, spasu naroda mnogih, vladaru svetinja svih.
Ime ti narodi svi radosno slave,
Marduče, gospode silni sa moćnom Riječju, život mi daj!
Da zdrav i čitav budem, boga da gledam, želja
Nek mi se ostvari ta! Daj da istina na mojim usnama bude,
ljupku mi riječ
u srce stavi: da moćni i dični o meni naklono
zbore!
Bog moj na desnoj strani neka mi bude!
Boginja moja na lijevoj strani neka mi bude!

*Da bog što snagu i zdravlje čuva čvrsto uz mene
bude!*

Daj da umilno i blago zbore!

*Nek rijek mi i ono što tražim s radošću primljeno
bude!*

Marduče, gospode života silni, život mi daj!

*Tebi se utičem, na sudnji dan, da mi se smiluješ
ti!*

Bel nek se raduje tebi! Ea neka ti kliče!

Bogovi odasvud štovanje neka iskazuju tebi!

Bogovi silni nek ti srce vesele⁷⁷.

Na stvaranje lika asirsko-vavilonske boginje *Ištar*, kao što je ranije istaknuto, najviše je uticala sumerska boginja Inanna kao otjelovljenje svoje majke, boginje Nin-lil, personifikacije Velike boginje plodnosti. Kao oličenje Inanne, čije je mjesto poštovanja bio grad Uruk, *Ištar* je kćerka glavnog astralnog božanstva drevnih Sumerana, boga Nanne (Sina) mada se smatra i kćerkom boga Ana, pa čak i boga En-kija.

Kao sestra boga Utu, odnosno Šamaša, ona je slično Inanni, astralno božanstvo, boginja-djevica, pa se kao Venera nazivala Dilbat, imajući kao simbol zvijezdu sa sedam krakova.

Ištar je kao Dilbat boginja ljubavi koja daruje život živoj prirodi, dok je kao sestra boginje Ereš-ki-gal, boginja smrti, uništenja staroga života spremnog da da novi život.

Kao boginja plodnosti slavila se uglavnom u Vavilonu, odnosno u Južnoj Mesopotamiji, dok se kao ratno božanstvo uglavnom slavila u Asiriji, posebno u Ašuru, Kalahu i Ninivi. Ono što nam Jean Bottéro⁷⁸ govori da je *Ištar*, poimajući je u čisto pučkom duhu, svoj ratnički karakter poprimila od neke boginje

⁷⁷ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 334. (Preveo s francuskog Marko Višić).

⁷⁸ Cf. Jean Bottéro, *La religion babylonienne*, Paris 1952, p. 37.

čuvehkih Amoričana, treba shvatiti u duhu G. Švaba. E. Dhorme⁷⁹ i A. Hooke⁸⁰ ukazuju da je boginja Mameium što u *Epu o Gilgamešu* dijeli sudbine samo aspekt boginje Ištar koja je, preko zime boraveći u podzemnom svijetu, bila u društvu sestre Ereš-ki-gal i njenoga parnjaka Nergala. Boginju Ištar, kao htonsko božanstvo što usnulu prirodu oblači u zeleno ruho, odnosno kao boginju plodnosti i vegetacije prati zmija, neizbježan atribut podzemnih bogova, dok je kao boginju rata prati lav koji na leđima nosi oružje. Lav je i inače, sa onim krilatim bikovima, dobrim duhovima koji čuvaju palate asirskih kraljeva, čiji lik simbolizovaše omudrene sveprisutne generativne sile Majke Zemlje, pripadao krugu boginje Ištar kojoj je kao personifikaciji Majke Boginje, Majke Stvoriteljice, atribut i simbol bila golubica.

Kao božanstvo rata predstavljahu je u ljudskom liku s toboleem i strijelama, a kao boginju plodnosti s klasjem i zelenim granjem. Ištar je kao boginja ljubavi i smrti slična Izidi, kanaansko-ugaritskoj boginji Anat, te helenskim boginjama Latoni i Ateni.

Njen veoma složen i uzvišen karakter veoma lijepo predočuje jedna vavilonska himna nastala oko 1600, godine prije n. ere:

Himna boginji Ištar

*Tebi se molim, gospodarice nad gospodaricama,
Ištaro, kraljice naroda svih što ljudstvo valjano vodiš.
Irnini, hvaljena svud, među Iggigim (= Gornji bogovi)
najveća što si
O najmoćnija među vladarkam', uzvišeno ime je tvoje.
Ti istinsko svijetlo neba i zemlje, dobra Sinova kćerko,
Imaoće božanskih moći, što krunu vlasti nosi,*

⁷⁹ Cf. E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris 1954, p. 66.

⁸⁰ Cf. A. Hooke, *Babylonian and Assyrian Religion*, London 1953, p. 30.

*O Gospo, tvoja je slavna moć, bogove nadmaša sve.
O zvijezdo tugovanko, što čini da složna braća se tuku,
i vječno prijateljstvo tvori.
Smiluj se! Gospodarice neba i zemlje! Vođo naroda patnog!
Smiluj se! Gospodarice svetog E-anne, riznice čiste.
Smiluj se! Gospodarice, čile su noge tvoje, hitra koljena tvoja.
Smiluj se! Gospodarice sukoba (i) borbi svih.
O sjajna, lavice Iggiga, krotiljo bogova svih.
O najmoćnija među vladarkam', što vlada vladarim svim.
O slavna, lučo neba i zemlje, pobjede svijetlo,
O žižo, što na neprijatelja se rasplamsava,
A oholog s dubokom ništi,
O nado, Ištaro, zaštito vojski,
Boginjo ljudi, boginjo žena
čije namjere niko ne može spoznat⁸¹.*

Nakon ove uzvišene himne, o parnjaku boginje Ištar, bogu *Dumuzi*, odnosno *Tammuzu*, recimo toliko da je u sumerskom panteonu sin boga vode, En-Kija, dok je u vavilonskom panteonu sin Marduka i boginje Nin-hursag. Iz njegova epiteta Ab-U, *Otac vegetacije* vidi se da je otjelovljenje Vrhovnog boga plodnosti. Dumuzi, čije je glavno mjesto poštovanja bio grad Uruk, u ranijem periodu bijaše zaštitnik svetog drveta hulupu, odnosno stabla života, što ukazuje da je u Sumer prispio iz krajeva gdje je bilo drveća.

En-lilov sin *Ninurta*, slično Nergalu, u početku bijaše bog proljetnog sunca, odnosno vegetacije na što ukazuje ne samo njegov epitet Ab-U, *Otac vegetacije* nego i njegovi simboli plug i trska. Kad je vremenom dobio odlike nepobjedivog Sunca (*Sol invictus*) po čemu je postao preteča baktrijskog Mitre što u sebi oličavaše oba pola, tada se pojavljuje kao božanstvo rata kao, recimo, u nekim recenzijama *Epa o stvaranju*, koga kao glavnog junaka epa istiskuje Marduk.

⁸¹ Cf. *ANET*, p. 384. (Preveo s engleskog Marko Višić).

U čast Ninurte kao božanstva rata Sumerani su spjevali ep *Podvizi i djela boga Ninurte* koji je brojao nekih šest stotina stihova. Ep govori kako je Ninurta kao bog Južnog Vjetra svladao čudovište iz Donjeg svijeta, Asaga.

Kultno središte Ninurte nalazilo se u zapadnom dijelu grada Kiša, gdje je poznat kao bog Zababa. Ime njegova hrama É-me-te-ursag, *Kuća dostojna heroja* ukazuje da mu je prva, vegetativna funkcija gotovo zaboravljena. Kao njegove žene spominju se Nin-Nippur te boginje Bau, Gula, odnosno Ninkarrak, što su, zapravo, hipostaze Velike majke bogova, odnosno boginje Nin-hursag, Dingir-mah.

Kao božanstvu rata simbol mu je žezlo sa glavom orla; često se izjednačuje s bogom *Ningirsu*, bogom Lagaša, sinom boga En-lila. Ningirsu je, slično Ninurti, u početku bio bog plodnosti, na što ukazuju njegovi simboli, plug i leontokefalni orao Imdugud koji, donoseći plodnosnu kišu savladava jarosnog Nebeskog bika. Na Ningirsua kao na boga vegetacije ukazuju i pečatnjaci vladara Gudeje koji ga prikazuju kako sjedi na tronu, dok voda što izbija iz jedne posude sa svih strana škropi to božanstvo čiji simbol, orao sa dva lava u kandžama, samo potencira njegovu funkciju božanstva plodnosti. Glavno mjesto poštovanja bio mu je grad Lagaš gdje mu se hram zvao É-ninu, *Božje stanište*. Za ženu je imao boginju Gulu, odnosno Bau. Sa *Suncem* koga Sumerani nazivahu Utu i Babbar, Semiti Šamaš, stigosmo do posljednjeg planetarnog božanstva. Dok Egipćani razlikuju tri aspekta Sunca: jutarnje, danje i večernje sunce: Khepri, Atum-Ra i Atum, ili Amon, dotle drevni Sumerani razlikovahu jutarnje i danje sunce: *Babbar* ili *Sjajni* jeste sunce na uranku, te kao i Ninurta, simbol proljetnog sunca, potpomaže vegetaciju. On je štaviše, i njen *glasnik*, jer baš on Ea-u, boga podzemnih voda, obavještava o patnjama ljudi, dok boginju Ištar, kao simbol i inkarnaciju svjetlosti i topline, njena sestra Ereš-ki-gal, simbol zime, drži u svojem kraljevstvu, u crnoj zemlji, zbog čega Ea odlučuje da je uz pomoć Babbara oslobodi, odnosno donese život prirodi.

Vid danjeg sunca predstavlja *Utu*, odnosno Šamaš koji se nebesima, slično Atum-Rau, odnosno Heliju, vozi sunčanim kolima koja vuku četiri snažna konja⁸², te, stigavši na zapad, kroz planinu Mašu ulazi u podzemni svijet⁸³. Utu, Šamaša kao boga pravde posvuda prate Me-šaru i Ki-šaru, Pravda i Pravičnost, ali tek od prve vavilonske dinastije (od oko 1890, prije nove ere). Glavno mjesto poštovanja ovoga božanstva bili su gradovi Larša i posebno Sippar u kojemu je Šamaš imao jedanaest pomoćnih božanstava, među kojima se posebno isticali Sakundanku, *Sudija na nebu i zemlji* i Sagkusassakalama, *Savjetnik na zemlji*, kojima treba pridružiti i Saggadullu, *Onaj čije su misli skrivene*, Šamašova glasnika na zemlji, dok ih je na nebu imao dva: Karaduga i Sakaraduga.

Utu nema ženu, dok semitski Šamaš ima za ženu Aju, Zoru s kojom je imao kćerku Mamu, božanstvo sna.

Bog sunca prikazuje se kako sjedi na prijestolju okriljen sunčanim zracima što mu izbijaju iz ramena; na glavi ima krunu u kojoj se nalazi četiri para rogova, starih simbola božanstava kao nosioca generativnih sila oličenih u biku. U desnoj ruci drži žezlo i prsten, simboli vlasti i pravde. Ponekad se prikazuje u društvu s lavom, takođe simbolom generativnih moći⁸⁴.

Da je Utu, odnosno Babbar u očima Mesopotamljana bio stariji od Šamaša kazuje nam i ime njegova hrama u Sipparu, É-barra, *Kuća svjetlosti*; zigurat je imao dva naziva: É-i-dib-an-ku-ga, *Kuća stub nebesa što svijetlo prosipaju* i É-dur-an-na, *Kuća utvrda neba*.

⁸² Cf. Castellino, *Oriens Antiquus* 8, Cit. prema Kramer, *Sum. myth.* XVIII.

⁸³ Up. *Gilgameš*, Tabla 9.

⁸⁴ Opširnije opisivanje boga Ašura izostavljamo uz napomenu da se na njega odnosi ono što je rečeno o En-lilu, naročito o Marduku kao tvorcu svijeta, jer je Ašur, sa uzdizanjem Asirije, potisnuo Marduka. Hram mu se zvao É-hur-sag-gal-kurkurra, *Kuća velike planine zemlje*, a svetinja É-sar, što su zapravo nazivi En-lilova hrama, odnosno svetinje u Nippuru.

Najdivnije himne drevne Mesopotamije ispjevane su ovome božanstvu⁸⁵, od kojih ovdje donosimo jednu divnu inkantaciju u čast Šamaša koja ga prikazuje u svom njegovom veličanstvu:

Molitva Šamašu

*Šamašu, kralju neba i zemlje,
Gospodaru pravde i pravednosti,
Vladaru Anunnakija i duhova,
Čiju niko ne može izmijenit'
Volju, čija je zapovijest
Neizmjenjiva,
Šamašu! Oživljenje mrtvoga,
Oslobođenje sužnja,
U tvojoj je moći Šamašu!
A ja, tvoj sluga,
Neznani, sin Neznanog,
Čiji je bog Marduk, a
Boginja Zarpanit,
Ja pred tebe dođoh
I grlim skute haljine tvoje.
Poradi pogubne zmije u mojem domu
Što se pokaza, učini
...i što je spazih,
Strah me pritiska, zebnja,
Tjeskoba teška. Spasi me od tog
Znamenja kobnog,
Tvoju ću slavu uznašat,
Tvoju ću hvalu proslavljat,*

⁸⁵ Jednu od najboljih himni Šamašu poštovani čitalac može naći u gore navedenom djelu *Historija čovječanstva* II 564, u kojoj Šamaš nastupa kao božanstvo pravde i nebeski sudija. O ovoj himni bit će riječi nešto kasnije.

*I oni što me vidjeli budu,
Tvoju će vječno pronosit hvalu*^{86!}

Planetarnim, odnosno kosmičkim božanstvima pridružujemo boga *Nusku* koga jedna molitva naziva sinom Ana, En-lila i Apsû-a, što ukazuje da je i on nekada bio solarno božanstvo koje je, slično Nergalu, boginji Ereš-ki-gal i Anunnakima dospjelo u donji svijet, to jest postalo porod Apsû-a. Na dvojnu prirodu ovoga boga ukazuje njegova funkcija En-lilova glasnika. U vavilonskom se panteonu nalazi na četvrtom mjestu sa ženom Sardanunnom, kojima uz bok stoji *Šahan*, takođe bog vatre.

Nusku, međutim, u razvijenom vavilonskom panteonu oličava oganj kao svakidašnju pojavu na zemlji. Sumerani ovo božanstvo poznaju pod imenom Gibil. U znak da je bio omiljen bog donosimo prve stihove iz jedne molitve kojom se obajan čovjek obraća ovom božanstvu:

Molitva Nuskuu

*Uzvišeni Nusku, Anua potomče,
Očeva sliko, En-lila prvjenče,
Apsû-a porode, gospodaru neba i zemlje, stvore!
Ja podigoh svoj luč, a ti daj da zasja...*⁸⁷

8. Htonska ili prirodna božanstva:

Nisaba, Ašnan, Šala, Šara, Ningizzida, Muš,
Geštinana, Dumšag, Lahar, Sumugan, Bau i Gula

Htonska božanstva u procesu postanja i obdržavanja života u prirodi imaju konkretniju ulogu no što je imaju kosmička, odnosno metafizička Počela. Dok su, naime, metafizički Principi pokretači, odnosno prva manifestacija substancijalnog stvaranja, a

⁸⁶ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 325. (Preveo s francuskog Marko Višić).

⁸⁷ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 326. (Preveo s francuskog Marko Višić).

kosmička Počela, najznačajnije kosmičke sile, od kojih zavisi razvoj i opstojnost svekolikog života, dotle su htonska Počela konkretne manifestacije i udjelitelji u njima inkarniranog života. Tako *Nisaba*, odnosno *Nidaba*, kao boginja trstike i žita svakoj trstici i svakom klasu udjeljuje život svoga bića, pritom se nikada s njima ne izjednačujući, dok su trstika i zrnavlje u klasu, zahvaljujući *Nisabi*, živjeli svojim životom i posjedovali svoju ličnost kao što je ima sve postojeće u prirodi. Kako *Nidaba*, kao boginja trstike od koje se prave pisaljke živi u svakoj pisaljci, postala je i zaštitnik pismenosti i civilizovanog života⁸⁸.

Nidabu, čiji je simbol trstika u čijem se liku i pojavljuje, najviše poštovahu u sumerskom gradu Umi. O njenoj plemenitoj naravi govori jedna dirljiva mesopotamska molitva:

Molitva *Nisabi*

*Nisabo, kraljice milosti puna,
Što bogove, kraljeve i ljude tvoriš,
Zamko Anunnakija, bogova silnih,
Ti što srdita boga stišavaš, boginju sru,
Kad bih te mojemu srditom bogu, mojoj boginji srdoj,
priklonit' mog'o,
Izmiri me s mojim srditim bogom, s mojom boginjom srdom!
Prosti mi grijeha, raskini okove moje!
Daj okovi da mi se raskinu, naredi da živim,
da sretan budem!
Ja ću bez prestanka božanstva tvog uzносит slavu⁸⁹.*

Nisabi je slična boginja *Ašnan*, posebno boginja *Šala*, *Gospodarica klasa*, inače žena boga *Adu*, odnosno *Hadada*, vrhovnog boga plodnosti poznatog u cijeloj Prednjoj Aziji.

⁸⁸ Cf. Langdon, *Semitic mythology*, Boston 1931, p. 193.

⁸⁹ Cf. Langdon, *La religion assyro-babylonienne* 326. (Preveo s francuskog

U Umi je, osim Nidabe, poštovan i bog Šara, zaštitnik polja i vrtova, po čemu je sličan egipatskom bogu imenom Rau. Atribut mu je orao s ugrabljenim jaretom. Među htonska božanstva spada i bog *Ningizzida, Gospodar vode života* koji s Tammuzom boravi na Anovom nebeskom dvoru. Slično Tammuzu otjelovljavao je duh drveta. Na njegovu htonsku narav ukazuje mu atribut zmija. Da su zmije bile simbol vegetacije i životvornog ognja u Majci Zemlji, kazuju nam imena jednog podzemnog zmijolikog bića imenom *Muš* koja na akadskom glase *Šerah*, žito i *Šahan*, oganj.

Gornjim božanstvima pridružimo i *Geštinanu, Nebesku lozu*, boginju vinove loze, Tammuzovu sestru poštovanu u Umi. Budući da u Južnoj Mesopotamiji nije uspijevala loza, to božanstvo ukazuje na svoje postanje u vinogradarskim krajevima. Geština ni je slična sumerska boginja *Dunšag*, zaštitnica polja i kuća, kao i pastirska božanstva *Lahar* i *Sumugan*, zaštitnici stada.

O boginji Bau, odnosno Guli prije je rečeno da su one kao boginje zaštitnice liječništva samo aspekti boginje Nin-hursag, Majke Boginje. Ovome je dobar dokaz to što Bau, odnosno Nissinu nazivaju *Velikom liječnicom crnoglavog naroda*, kakav naziv susrećemo u jednoj himni spjevanoj u njenu čast oko 1750, prije Hrista. Interesantno je spomenuti da se u feničkom panteonu tim imenom naziva žensko počelo, žena boga Kolpije koji ju je oplodio i tako pokrenuo kaos da iz sebe stvori kosmos, uređen svijet. Po tome je predanju fenička boginja Bau slična ne samo boginji Noći, helenskoj Nikti, *Majci svega* iz čije se veze sa Erebom, Tamom rađaju Eter i Dan, već i Eurinomi iz pelaškog mita o stvaranju svijeta, koju kao i feničku boginju Bau oploduje Sjeverni vjetar, tačnije zmija Ofion izišla iz pravoda s kojom Eurinoma rađa sedam planetarnih božanstava, odnosno Titana.

Kad smo kod prilično tajanstvenih Feničana, bar kad se tiče njihova porijekla, zanimljivo je primijetiti da njihovo ime

Phoíniks, plural *Phoínikes*, sa značenjem *crveni*, ukazuje na stranu svijeta, na Istok gdje se rađa *crveno* Sunce te bi se etnikom *Phoínikes* mogao razumjeti kao *Narod s istoka*, kao što i naziv *Crveno* more ukazuje na stranu svijeta, na topli Jug, za razliku od *Crnog* mora koje ukazuje na *crni*, to jest hladni Sjever. To ujedno kazuje da su gornji geografski i etnonimni nazivi drevnim narodima, u gornjim slučajevima starim Helenima, služili i kao orijentacija u prostoru, ali dobrim dijelom i u vremenu, o čemu ovdje nije mjesto podrobnije raspravljati!

Tako bi, dakle, u osnovnim i bitnim crtama izgledao duhovni i vjerski život narodâ drevne Mesopotamije, čiji ćemo pogled na ovozemaljski i onostrani život prikazati u narednom poglavlju.

VI Životni nazori drevnih Mesopotamljana

1. Svrha čovjekova dolaska na zemlju

Budući da je čovjekov pogled na život tijesno povezan sa svrhom njegova rođenja, vidjet nam je što o svom dolasku na svijet mišljahu misaoni narodi drevne Mesopotamije, Sumerani kao tvorci teoloških misli i Semiti kao tvorci duhovnog elementa u sumersko-akadskoj i kasnije asirsko-vavilonskoj religiji.

Drevni su Mesopotamljani temeljne postavke svoje vjere, time i svoje vjerovanje i stav o postanju čovjeka, iznosili u epskim djelima, poemama i mitovima. Tako su nam Sumerani svoj nadzor o postanju čovjeka iznijeli u ranije navedenim epskim poemama imenom *En-Ki* i *Nin-mah* i *Lahar* i *Ašnan*. U mitu *En-Ki* i *Nin-mah* posvećenom stvaranju čovjeka vidimo da je ljudsko biće stvoreno da bi bogove odmijenilo u teškom i mukotrpnom radu kojemu su do dolaska čovjeka na svijet bogovi bili izloženi. Ništa uzvišeniji cilj postanja ne vidimo ni u poemi *Lahar* i *Ašnan* u kojoj veliki bogovi Anunnaki *Poradi njihove* (bogova sreće) *čovjeku života dadoše dah*.

Svoje skoro identične poglede na stvaranje čovjeka drevni Vavilonjani iznesoše u poemi o potopu naznavaanoj *Atra-hasis* i u *Epu o stvaranju*. U *Poemi o potopu* Majka bogova je ta koja stvara prvoga čovjeka s ciljem da se *uklone nevolje što ih stvara rad*⁹⁰, dok u *Enuma elišu* u istu svrhu Marduk stvara čovjeka od praha, kostiju i krvi sina boginje Tiamat imenom Kingu. Po sebi se postavlja pitanje zašto su drevni Mesopotamljani, kao i sjetni Hebreji, došli do ovako poraznog stava da su ih bogovi stvorili *da u znoju lica svoga jedu svagdašnji hljeb* od rođenja do povratka u zemlju iz koje su nastali.

Na takvu krajnje pesimističku sliku čovjekova postanja nesumnjivo je uticao odbojan stav prema težačenju poznat kod narodâ Sredozemnog područja, stav uslovljen ćudljivim klimatskim prilikama, ostrim smjenjivanjem elementarnih kosmičkih sila, dugotrajnim sušama koje prže sve usjeve, naglim kišama i olujama sa strašnim sijevanjem i grmljavinom, kišama koje, kad je riječ o Mesopotamiji, obrađena polja, osipe i kanale pretvaraju u mulj i glib. Tu su i rijeke Tigris i Eufrat koje, za razliku od Nila, dolaze neočekivano, hućno i bućno, rušćci i uništavajućci sve što je čovjek teškom mukom stekao.

Navedeno je uticalo da se drevni Mesopotamljanin stao osjećati sužnjem kosmićkih sila na koje je, jer po njegovu dubokom uvjerenju iza svake pojave stajaše određeno biće, trebalo uticati, umilostiviti ih i ublažiti njihovu silinu i nimalo naklon stav što ga izražavahu putem tih nepogoda.

Za Mesopotamljane istorijskog razdoblja, njihova postojbina, dakle, nije bila sveti, od Apsoluta dani, kosmićki, uređeni svijet, još manje centar svijeta, odnosno mjesto gdje se otkrilo božansko, to jest apsolutna, božanska, hoću reći kosmićka stvarnost - od Višnjeg podareni prostor, sveta, respective obećana zemlja u kojoj živi odabrani narod, kao što o svojoj postojbini i sebi mišljahu, u

⁹⁰ Cf. W. G. Lambert - A. R. Millard, *Atra-Hasis, The Babylonian Story of the Flood*, Oxford 1969, IV, 20-21.

ovozemaljski život zagledani Egipćani Staroga kraljevstva i stari Hebreji.

Sveti stub, kosmička os kao ljestve između ljudskog i božanskog, neba i zemlje, kao da je iz Mesopotamije u samo praskozorje njezine civilizacije nepovratno iščezao.

2. Pravda i pravednost temeljna načela življenja drevnih Mesopotamljana

Molitva i prinošenje žrtvi bijahu jedan od načina da se ublaži ljutnja bogova, ali je za ovozemaljski sretan život najdjelotvornije bilo održavanje ljudskog reda i poretka proisteklog iz kosmičkog, to jest provođenje u djelo *običaja Sumera*, odnosno na redu i zakonu, pravdi i pravednosti zasnovanog života nad čime je bdjela ovozemaljska ljudska zajednica, skupština grada-države, svagda pazeći da među njezinim stanovništvom vladaju višnji zakoni pravde i pravičnosti. Da bi ovim etičkim i socijalnim kategorijama osigurali božanski autoritet, Mesopotamljani su ih, kao što smo ranije vidjeli, personifikovali u liku nižih božanstava, Me-šaru i Ki-šaru, koja prate Šamaša. Treba doduše istaći da Pravda i Pravednost prate Šamaša od prve vavilonske dinastije, što će reći da se od toga vremena kristalizuje i institucionalizuje pojam reda i poretka, dobra i zla po ljudskom i božanskom sudu. To će reći da je od toga vremena ono što je za čovjeka dobro i pravedno takvo i za višnje bogove. Ovo valja istaći tim prije, jer do toga vremena kao da gornje etičke kategorije nisu bile iskristalisane pa ocjena o dobru i zlu kao da je zavisila od ocjene samoga božanstva. Ovo nam sjajno ilustruje *Ep o pravedniku-patniku*, taj mesopotamski preteča biblijskog pravednog Jova. U njemu se, naime, pravednik očajan što su ga snašla zla, mada je pravedno živio, pita da možda u očima bogova nije zlo ono što je u očima ljudi dobro i pravedno.

Taj problem, da napravimo malu digresiju, nije mučio samo misaone ljude Bliskog istoka, već ga susrećemo i kod prvih helenskih elegičara, konkretno kod Teognida Megaranina iz druge polovine šestoga vijeka prije Hrista, koji ne mogavši da pojmi kako to da nevaljalci i podlaci bolje prolaze od vrijednih i poštenih ljudi koji po pravilu u životu teško stradaju, pita Zeusa da to možda nije skrenuo s pameti kad takve stvari dopušta:

*Zeuse dragi, tebi se divim; nad svime vladaš,
imajuć' sâm golemu silu kao i čast.
Poznaješ dobro razum i srce čovjeku svakom,
sila je tvoja nadâsve svemoćna kralju!
Kako li pamet ta tvoja, potomče Krona, može
zaista zle, k'o pravedne cijeniti ljude?*

Gubeći vjeru u bogove, Teognid sjetno zaključuje:

*Od sveg' za pozemljare najbolje jeste ne biti
rođen i ne ugledat' zrake žarkoga sunca;
pošto se rodi što brže Hadu kroz vrata proći
i ležati dubòko sasvim pod crnom zemljom⁹¹.*

Vratimo se, međutim, narodima drevne Mesopotamije! Da su ne samo drevni Sumerani već isto tako Asirani i Vavilonjani poznavali i priznavali gore navedene etičke norme, što im se često odriče neka, između ostalog, posvjedoče naredni stihovi iz gore spomenute himne Šamašu:

*Ti si oborio prijesto onog' koji je smjerao podjarmljenje.
Nepavednog si sudiju bacio u sužanjstvo,
I kaznio si zlog i pokvarenog vođu.*

⁹¹ Up. Marko Višić, *Antologija stare helenske lirike*, Oktoih, Podgorica 2000, str. 111.

*Ali onaj koji nije podmitljiv i koji brani slabog,
Taj se sviđa Šamašu i njegovi će dani biti duži.
Onaj koji čini zlo njegovo se sjeme neće održati*⁹².

Treba primjetiti da Asirani i Vavilonjani od Šamaša traže da osudi prekršitelje reda i poretka ne radi sreće na onome svijetu, već radi sretnijeg i ljepšega života na ovome svijetu, što je moralno uzvišenije, jer je moralno bolje biti čestit po vlastitoj želji no iz straha od kazne bogova ili nade u sretniji zagrobni život.

Da se na pravdu u drevnoj Mesopotamiji još krajem trećega, posebno početkom drugoga milenijuma stalo gledati kao na pravo, a ne kao na privilegij pokazuju nam brojni zakonici drevne Mesopotamije, kao što su *Ur-Nammuov*, *Lipit-Ištarov*, *Bilalamov* i *Hamurabijev Zakonik*.

Iz ideje *pravednosti* neminovno se razvila ideja *poslušnosti*, odnosno pokornosti autoritetima vlasti, u kući ocu, majci i starijem bratu, u društvu kralju, državnim činovnicima, pa sve do pokornosti dalekim bogovima, jer bez pokoravanja autoritetima, redu i zakonu Mesopotamljanin nije vidio bolji način da se opstane i napreduje na ovoj zemlji.

3. Lični bog posrednik između boga i čovjeka

Osobni bog je ona metafizička sila, odnosno biće preko kojega je Mesopotamljanin stajao u tijesnom kontaktu s kosmičkim silama i vrhovnim božanstvima. On je *božanska životvorna sila* koja pojedincu, ali i porodici, na ovoj zemlji pomaže u svakidašnjem životu, održava mu fizički život, stalno se brinući za milost višnjih bogova. Po tome mesopotamski Lični bog umnogome nalikuje egipatskom duhovnom pojmu *Ka*, toj tjelesnoj duši i posredniku između čovjeka i velikih bogova egipatskog panteona.

⁹² Up. L. Woolley, *Historija čovječanstva* II 564.

Ideja o Osobnom bogu kao čovjekovu pomagaču stoji u tijesnoj vezi s idejom o predestinaciji tako naglašenoj kod drevnih Asirana i Vavilonjana. Ako je, naime, sve unaprijed određeno od višnjih bogova do kojih smrtnik teško može doprijeti, razumljivo je da se treba uteći nekome, čovjeku bližem bogu koji će ga voditi kroz život, kao što otac vodi nejakom dijete. I kao što dijete gaji veliko poštovanje i povjerenje prema ocu, odnosno majci, tako i čovjek ima bezgranično povjerenje u svoga Ličnoga boga koji ga vodi i štiti, od njega se udaljujući samo kad čovjek svjesno griješi. Osim toga, Lični bog je spreman da vječno prašta ukoliko je njegov štitećnik spreman da se pokaje i vrati na put pravde, jer, ne zaboravimo, Lični bog pazi i na vršenje pravde i svih etičkih normi.

Da li, međutim, Osobni bog može prenebregnuti čovjekovu dobrotu, pobožnost i pravdoljublje i samovoljno mu okrenuti leđa, dopuštajući da ga snađe svako zlo? Ovaj su ključni problem Mesopotamljani stali sebi postavljati još u trećem milenijumu, uviđajući da se čovjekovo poimanje dobra i zla, pravednog i nepravednog življenja na ovoj zemlji ne podudara s voljom, odnosno samovoljom višnjih bogova koji i najpravednijega mogu obasuti najtežim stradanjima, kao što se desilo onom pravednom paćeniku o kojem smo nešto ranije govorili.

4. Zagrobni život u očima drevnih Mesopotamljana

Ako je čovjek po vjerovanju drevnih Mesopotamljana stvoren da bi bogove odmijenio u teškom radu, odnosno stvoren da im služi i prvenstveno se brine o njihovom blagostanju, i, ako su oni, barem u ranom stadiju njihove religijske svijesti, malo marili za čovjekova dobra djela, što su mu strašnim nepogodama više no jasno stavljali do znanja, onda nas ne može čuditi njihov krajnje pesimističan pogled na zagrobni život.

Ako su, naime, bogovi čovjeku, koji im dok je živ, u ovome životu, ugađa na sve moguće načine, stalno imajući na pameti

onu biblijsku *Sjeti se čovječe da si prah i da ćeš se u prah preobratiti* - tako nezahvalni i bezobzirni, što li ona životna energija, načelo života koje Feničani zvalu nefesh, a nipošto duša, moguće do jada i bijede očekivati u zagrobnom životu? Stoga nije nikakvo čudo što u mesopotamskom Donjem svijetu zvanom Kur, što se nalazio u utrobi Majke Zemlje poviše Apsû-a, slatkih donjih voda, u koji se išlo *putem nepovrata*, vidimo sfinge, lavove, grifone i demone kako love nefesh, ljudske sjenke, nipošto duše, jer drevni Mesopotamljani nisu oformili filozofijsku spoznaju duše. Dok nam oslikano posuđe iz Suze, kao i pobijena kraljeva zemaljska posluga iz kraljevskih grobnica u Uru, govore da je u najranijem stadiju sumerske religije postojalo vjeronjelo u svijetliji zagrobni život, čemu su, uostalom, služili i pokloni u hrani i namještaju, dotle nam se već u trećem milenijumu zagrobni život pokazuje ispunjen ništavilom i užasom što nam nedvosmisleno ilustruje poema *Silazak boginje Ištar u donji svijet* i *Ep o Gilgamešu*. U poemi *Silazak boginje Ištar u donji svijet* boginja Inanna, odnosno Ištar se zapućuje:

*Zemlji nepovrata kraljevstvu [Ereš-ki-gale],
Ištar Sinova kćerka u mislim smjera,
Da, Sinova kćerka u mislim smjera,
Mračnom boravištu, Irkale (Ereš-ki-gale) sjelu,
Kući iz koje niko ne iziđe ko u nju uđe,
Putu s kojega povratka nema,
Staništu na čijem ulazu ne sija svijetlo,
Gdje prah je jelo, a zemlja hrana,
Gdje se bez svijetla u tami sjedi,
Gdje žive obučeni nalik na ptice (šišmiše) imajuć' krila,
(I gdje) na vratima i na kračunu prašina leži...⁹³*

⁹³ Cf. Pritchard, *Antology* I p. 80. (Preveo sa engleskog Marko Višić).

Nimalo ljepšu sliku Donjega svijeta ne pruža nam ni *Ep o Gilgamešu* u prizoru koji nam opisuje Enkiduova sjenka što ju je na svjetlo dana za trenutak iz carstva boga Ea-e, na molbu Gilgameša, pustio Nergal:

*Nergal, odvažni junak, poslušaj njega (= Ea-u),
Smjesta u Zemlji načini otvor,
Sjenka Enkidu-a iz Zemlje, k'o vjetar stiže.
Oni se spoznaše, jedan od drugog buduć' daleko,
Oni se svjetovat', besjedit' stanu:
„Reci mi, o družo moj, reci mi, o družo moj,
Zakon mi Zemlje koju ti spozna, reci!“
„Ja reći, družo moj, neću, ja reći, družo moj, neću,
Ako bih zakon Zemlje, koju upoznao, rekao ja -
Onda bi sjeo i plakao ti!“ - „Hoću da sjednem i plačem!“
„Družo moj, tijelo moje, što ga dotičaše ti, srce veseleć'
svoje, -
K'o staro platno, crvi ga jedu!
Tijelo moje, što ga dotičaše ti, srce veseleć' svoje, -
Crvi ga rastaču, truleži puno⁹⁴!“*

Takav opis Donjega svijeta što nam pružiše gornje poeme umnogome je sličan opisu koji susrećemo u XLIX psalmu:

*Poput stada redaju se u Podzemlju (Šeolu)
Smrt im je pastir, a dobri njima vladaju.
Njihova će lica brzo nestati,
Podzemlje će biti njihova postojbina.*

Valja, međutim, primijetiti da je Donji svijet drevnih Mesopotamljana veoma blizak helenskom Hadu, čak bliži no hebrejskom Šeolu. Da je tako posvjedočuje nam Homerova *Odiseja*:

⁹⁴ Up. *Gilgameš*, Tabla 12.

Odiseja XXIV 1-15:

*Hermija kilenski bog, prosaca ubijenih duše
zovne za sobom držec' u rukama palicu lepu
zlatnu kojom ljude uspavljuje kad im oči
sklapa, jednima hoće, a druge budi iza sna.
Palicu pokrene on, i cvrčeci duše polete.
Kao što miševi slepi unutra u pećini strašnoj
cvrkom cvrče i leću kad koji spadne sa stene,
gde se u povorci oni sve jedan do drugog drže:
tako su cvrčale duše prosaca, dok je k'o vođa
pred njima stazama vlažnim pomoćnik Hermija iš'o.
Pored okeanskih voda, kraj Leukade hridine prođu
i pored Sunčevih vrata i pored oblasti Snova;
potom brzo stignu na ono asfodelsko polje,
gdeno prebivaju duše, k'o senke preminulih ljudi⁹⁵.*

Ta tmurna slika zagrobnog života kod drevnih Mesopotamljana i Helena u potpunosti se razlikuje od egipatske po kojoj pravednici idu na rajске poljane, elizijska polja, dok nepravednici idu u tamni podzemni svijet gdje žive jadnim životom. Ni ovdje, međutim, nije tako crno kao što bi se na prvi pogled moglo zaključiti s razlogom što u sumersko-akadskom Kuru, hebrejskom Šeolu i helenskom Hadu, za razliku od hrišćanskog Pakla, ipak ima kakvog takvog razumnog i emocionalnog života i radosti, naročito kad sjenke umrlih bog-Sunce, prolazeći noću kroz Donji svijet, obasja i ganutljivo pogleda svojim svijetlim licem, zlaćanim zrakama koje umrle podsjećaju na one što se na Zemlji živeći vesele punini života koju i oni nekada imahu.

⁹⁵ Up. *Homerova Odiseja*, Matica Srpska, Novi Sad 1965. (Preveo sa starohelenskog Miloš N. Đurić).

Neka nam rečeno posvjedoče odgovarajuća mjesta iz staroegipatske religijske književnosti.

Dok bog-sunce Ra u svojoj lađi mesketet noću plovi podzemnim Nilom, sjenke umrlih izlaze mu iz grobova u susret kličući:

Slava ti Ra!...

Stanari Duata poštuju tebe,

Žitelji podzemlja svi kliču tebi.

Dok hodiš u miru hvale te oni.

Žiteljim Zapada (= umrlim) srce se zari

Kad svijetlom sjaš...

Oči se njihove otvaraju motreći tebe,

Srce im radosti puno gledajuć' tebe,

Jer ti uslišuješ želje onih u grobu što leže,

Ništiš im tugu,

Od njih udaljuješ zlo.

Svi oni što dolje leže tvojoj se ljepoti klanjajuć' dive,

Kad tvoja im zlaćana svjetlost obasja lice.

Kad prođeš njih opet prekrije tama,

Sjenke se turobno vrate u mračni grob⁹⁶.

Nema lijepih trenutaka samo u egipatskom Duatu, već i u starohebrejskom Šeolu u kojem se duše, odnosno sjenke raduju svakom došljaku, naročito ako je taj uglednijeg soja. Tako nam prorok Izaija, 14, 9-11, govori kako se Šeol uzbudio čuvši za dolazak jednog vavilonskog vladara:

⁹⁶ O ovome cf. P. Lacau, *Texts religieux*, Paris 1910, p. 210; E. Naville, *Das aegyptische Totenbuch der XVIII bis XX Dynastie*, Berlin 1886, cap. 15, B. II; A. Ermann, *Gebete eines ungerecht Verfolgten und andere Ostraca aus den Königsgräbern*, objavljeno u *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Leipzig 1900, Bd. 38. s. 19.

*Zbog tebe se uzbudi Podzemlje
da te dočeka kada dođeš.
U tvoju čast ono budi sjene,
sve zemaljske mogućnike,
ono diže s prijestolja
sve kraljeve naroda...*

Da mesopotamski Kur nije samo sijelo zla, dobar je dokaz to što u njemu boravi određen broj bogova, kao, na primjer, Anunaki, Nergal i Ereš-ki-gal, pa čak Dumuzi i Inanna, odnosno Tammuz i Ištar. Ovdje treba primijetiti da gornja, postanjem solarna božanstva koja usljed nekog zlodjela dospješe u Kur nisu izgubila ništa od onoga što ih čini razumnim i osjećajnim bićima. Oni su, štaviše, zadržali i ogromnu božansku moć, što će reći da vrhovni bogovi sumerskog, odnosno akadskog panteona prema njima nisu onako svirepo postupili, kao što je to prema sinu Zore, Luciferu, odnosno Helelu i njegovim sljedbenicima postupio vrhovni hrišćanski bog zvani Jahve, prastari uzor isključivosti i totalitarnosti sa onom svojom, modernim apsolutistima omiljenom zapoviješću: „Ja sam tvoj bog i nemaj druge bogove izvan mene“, što znači da im čovjek mora odobravati ma kakve gadosti radili. Takvima je već stari Homer očitao lekciju, upućujući Zeusu prijekorne riječi: *Postupaj tako, ali ti ostali bogovi neće povladiti to.*

Da Kur i Šeol nisu mjesto gdje se duše onih što se ogriješile o Vrhovnog boga bez prestanka i za sva vremena prže i peku u vječnom ognju, kao što je slučaj sa grešnicima u hrišćanskom Paklu, najbolje nam svjedoče himne, odnosno inkantacije u čast bogova Donjega svijeta, kao što je ova:

Molitva bogovima tame

*Vas prizivah bogovi tame!
Sa vama prizvah Tamu, skrivenu zaručnicu,
Ja prizvah suton, ponoć i zoru!
Jer me neki vještac obaja,
Jer me neka vračara uze,
Jer moga boga, boginju moju rasrdi na me.
Gle, ja sam bijedno stvorenje onome ko mene gleda,
Smiraj neznan je meni, a noć k'o dan mi posta...
Veseli poklici moji postaje jecaj, a radost
Posta mi žalost.
Ustajte, veliki bozi, tuženje moje čujte!
Od mene nepravdu otklonite, jadanje moje čujte⁹⁷.*

Ovdje dodajmo još toliko da su drevni Mesopotamljani svoje umrle brižno pokopavali s razlogom što po ritualu nepokopano tijelo onemogućuje sjeni da se u njemu nastani. Sjena, štaviše, ako je tijelo ostalo nepokopano, može postati *edimmu*, zloduh, napastujući ljude na svakom koraku. On ih, k tome, i opsjeda ako ih usljed nekoga grijeha napusti Osobni bog.

5. Sumersko-akadske poeme o poimanju i svrsi ljudskog života

Naprijed rečeno o mesopotamskom pogledu na ovozemaljski život, o njihovom poimanju dobra i zla, te o odnosu Mesopotamljana prema pravdi i nepravdi i Ličnom bogu u čiju se čast u porodičnoj kući podizala kapela, ilustrovaće nam naredne poeme: *Čovjek i njegov bog*, sumerska varijanta pravednog Jova;

⁹⁷ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 326. (Preveo s francuskog Marko Višić).

Hvaliću Gospoda mudrosti, akadaska varijanta pravednog Jova i pesimistički dijalog *Razgovor Gospodara i sluge*, iz prvog milenijuma prije nove ere, iz vremena gašenja visoke mesopotamske kulture.

Što se tiče poeme *Čovjek i njegov bog*, ona se po sadržaju dijeli na četiri dijela. U prvom dijelu - nakon uvoda, od 1-9, stiha u kojem se govori o tome da čovjek treba hvaliti i slaviti Osobnoga boga - od 10-20, stiha, pjesnik uvodi anonimnu osobu koja se skrhanja nevoljama i raznim bolestima, Osobnom bogu obraća molitvom i plačem, ali ne kao izrazom beslovesnog cmi-zdrenja, kako bi to htio S. N. Kramer⁹⁸, već kao izrazom bes-krajne odanosti i duboke vjere u svoga boga.

U drugom središnjem dijelu, od stihova 26-56, slijedi patniko-vo otvaranje duše svome bogu i tuženje nad zlostavljanjima što ih neopravdano trpi od svojih bližnjih.

U trećem dijelu, od stihova 57-95, tuži se na zlu sudbinu, dok četvrti dio, stihovi 96-116, sadrži patnikovu ispovijest grijeha i molbu za otkupljenje od njih. Iz završnih stihova, 124-140, sa-znajemo da je pravednikova molba uslišena, da se bog odazvao molbama i oslobodio ga nevolja:

Čovjek i njegov bog⁹⁹

*Nek čovjek svagda svojega boga hvali,
Čeljade mlado nek riječi svojega boga iskreno slavi,
Nek žitelj, zacijelo čemerne zemlje,
U kući pjes [me]... svojoj prijateljici,
prijatelju svom objavljuje njega,
Ublažuje [njegovo sr]ce,*

⁹⁸ Cf. Kramer, *Istorija počinje* 127, i d.

⁹⁹ Cf. Pritchard, *Antology* II p. 137-141: *Man and His God*. (Poemu sa su-merskog preveo S. N. Kramer. Poemu s engleskog preveo Marko Višić).

- Uznosi..., hvali...,
Udijeli...,
Tuženje nek mu ublaži dušu njegova boga,
(Jer) bezbožnik neće postići život.
- Čeljade mlado - krepkosti svoje na zlo 10
 u kući himbe ne trati,
Uz to... bolest, čemerna patnja [snađoše] njega,
...usud,... ga... uze... obuze...,
...pogubnu ruku na njega stavi, postupi s njim k'o...
... njegova boga,
...u svojim..., ...on tuži,
...upravi...,
Tuži mu [tužno] o svojoj patnji...
...u svojoj... srdžbi, 20
... ..
- (Uništeno oko pet redaka)
- Mlad sam, razborit čovjek, (al') ipak ko 26
 mene štuje taj srećan nije,
Moja pravedna riječ u laž se obrnu,
Himbenik me Južnim zameo Vjetrom¹⁰⁰,
 (silom) mu služiti moram,
Ko mene štuje taj se ne stidi pred licem tvojim.
- Svagda mi nanovo udjeluješ patnju, 30
Uđoh u kuću tmuran mi duh,
Ja, čeljade mlado, na put iziđoh, duša
 mi strta,
Na me se, junačni, moj čuvar srdi,
 dušmanskim gleda me okom,
Moj pastir zlo smišlja i svaljuje na me
 koji mu dušmanin nisam,

¹⁰⁰ Niže božanstvo stajalo u službi boga Ninurte.

*Moj drug mi istinsku ne zbori riječ,
Prijatelj mi lažju na pravednu odgovara riječ.
Himbenik spletke o meni snuje,
(A) ti ga, Bože moj, ne priječiš,
Odvraćaš oči od mojih patnji,
Slabić spletke o meni snuje, 40
Žesti se na te, okolo bjesni, smišlja mi zlo.*

*Ja mudrac, zašto sam vezan za neuku mladež?
Ja, razboriti, zašto me neukim pribrajaju?
Posvud je okolo hrana, (al') moja je hrana glad,
Na dan kad dobra dijeliše svima, patnja dobit
mi bi.*

*Brat... svađu traži, smišlja mi zl[o],
[On... je]moj...,
...,
Potstrekuje...,
Odvraća..., 50
Piše na ilovači... mudrac...,
Traži... s putovanja,
Obara poput drva... s puta,
... [je] nadziratelj,
... [je] ravnatelj.
Bože moj pre[d te]be [htio bih stati] 56
Tebi bih htio reći... moja je riječ jecaj,
Tebi bih o tome htio kazat', gorčinu usuda moga
htio bih oplakat',
[Htio bih naricat'] nad tom pometnjom...
Nek mudrac... u mojim namislim, tuženje
prestatu neće, 60
Ja... svojem prijatelju,
Ja... svojem drugu.*

Ah, nek majka mi koja me rodi ne stane
branit' pred tobom tužit',
Nek mi se [ne javi] sestra umilnom pjesmom i pojem,
Nek ona nesreću moju plačom iskaže tebi,
Nek moja žena stradanja moja iskaže tužeć',
Nek vješti pjevač moj gorki opjeva usud!
Moj Bože, zlačani dan po zemlji prosipa svijetlo,
a meni crnina sja,
Blistavi dan, lijepi da ima... poput...,
Jecaj i tuženje, čemer i bol druže se
sa mnom,
Patnja mi obuzima dušu ko nekom kome
je suđeno vječno tugovat',
(Zloduh) me usuda u svojoj [drži] ruci, života
ništi mi dah,
Zlokobni bolesti - zloduh¹⁰¹ u mojem tijelu se ku[pa]
Gorčina usuda moga z[lo] [mojega...],
...je usrdno...,
...je smeten...,
Ja koji nisam... od...,
Ja koji nisam... od...,
[po]put... ja... pred tobom,
(Tekst od 80-94 reda jako oštećen)
...ne cvilim.
Bože moj, ti k'o otac koji me zače,
moje [uzvisi] lice,
Poput nedužne krave, u bolu ... uzdahu,

70

¹⁰¹ Drevni Mesopotamljani su vjerovali da su demoni uzročnici svakovrsnih bolesti. Tim demonima, po vjerovanju Mesopotamljana iz trećega milenija, ne može doskočiti ni sam Osobni bog. On postaje moćniji tek početkom drugoga hiljadugodišta kad je pravda prešla u pravo, odnosno kad su zemaljski, ljudski zlodusi, to jest nevaljalci obuzdani redom i zakonom, odnosno represijom.

*Dokle se o meni ne želiš brinut', tvoj nehaj kad
će me minut'?*

Kao goveče ...

100

(Dokle) ćeš mene bez vođe držat'?

*Oni - mudraci - iskrenu (i) prostu kazuju
riječ:*

*'Nikada majka bezgrešno ne rodi dijete,
... smrtnika odvajkad bezgrešna ne bi'.*

Bože moj, ... što ih o tebi

[smislih],

... što ih pred tobom svrših,

Daj dok oni... ne čovjeka, mudraca; izusti (Bože moj)

nad njim praštanja riječi,

(Mađa) još ne svanu dan, u mojem ..., u

mojem ... daj da pred tobom hvalim,

Moja ljaga (i tama) ... - taknu njihovo

...,

Izusti praštanja riječi nad onim koga ti...

na dan srdžbe,

Koga ti... na dan ... o njemu izusti

života riječ.

110

Bože moj, sad kad mi pokaza grijeha ...,

Na vratima ... kazaću ...¹⁰²,

Ja mladić, pred tobom reći ću grijeha.

Možeš nad skupom poput oblaka ... kišu prolivat',

Možeš ... u staništu svojem majku mi plačnu

... “

Taj čovjek - njegovo tuženje gorko njegov usliši Bog,

Taj mladić - tuženjem, jecanjem

¹⁰² Ovaj nepotpuni stih kao da nas upućuje u inicijaciju, odnosno očišćenje od grijeha.

što mu ispuni dušu, svog Boga ublaži srce,
Pravične riječi, iskrene riječi što ih govoraše,
njegov usliši Bog, 120
Riječi što mlado ih čeljade usrdno
kaza,
Umiri... čud njegova Boga (i) Bog mu
odvrati ruku od riječi zle,
... što dušu tišti, ... on grli,
Zloduha bolesti što ga obuže svega, njega širokih
krila otjera Bog,
... što zatire njega poput...
rasprši on,
(Zloduha) usuda što mu po njegovoj volji
dosuđen bi, otkloni on,
Obrnu čov[jeku mla]dom žalost u radost,
Uz njeg' posadi... dobroga ... duha (na) straženje
(i) čuvanje,
Dade mu ... duhove skrbne blagoga lica.
[Čovjek] hvališe svagda svojega
Boga, 130
Uznosiše ..., obznanjivaše ...,
(Tekst od 132-137, reda uništen)
,,... da se obrati meni,
... da (grijehe) oprostí meni,
... da put pokaže meni¹⁰³“.

¹⁰³ Posljednja tri reda čine antifonu, intercesiju, zapravo ersemmu, prijev koji je obično izgovarao hor vjernika. Iz ovoga se dá zaključiti da je ta poema zapravo bila ersaghunga, to jest vrsta jadikovke što srce smiruje, odnosno pokajnički psalam što ga je naizust govorio pokajnik, ili sveštenik iz reda Kalu, ukoliko pokajnik dotični psalam nije znao na sumerskom.

Hvaliću Gospoda mudrosti¹⁰⁴
(Ludlul Bēl Nēmeqi)

Tabla 1.

Hvaliću Gospoda mudrosti [domišljatog] Boga
Što noćne zatvara dvore, oslobađa dan,
Marduk, gospodar mudrosti [domišljat] Bog,
Onaj što noćne zatvara dvore, oslobađa dan,
Koga silovitost obuzima, poput olujnog vjetra,
Komu je glas poput zefira jutarnjeg blag,
Čija je srdžba silna, a gnjev pogubni potop,
Komu je srce harno, a narav blaga,
... čije ruke nebesa ne mogu zadržat',
Kome umilna ruka smrt tešku priječi,
Marduk, čije ruke nebesa ne mogu zadržat', 10
Kome umilna ruka smrt tešku priječi,
(veliki prekid)
Gospod [...] pometnja 41
I ratnik En-lil [...] čije ...
Moj Bog me napusti, iščeznu on,
Moja me Boginja ništi, napušta mene.
Duh dobri što (svagda) uz [mene] bi,
Moj čuvar napušta mene, drugoga traži.
Slave mi nesta, moj me junačni porazi Bog,
Nište mi ponos, zaštite nemam.
Znamenja nad me se nadviše strašna,
Od kuće odgnaše mene, okolo lutam. 50
Znameni meni zbrkani svi, bunilo hvata me svagda.

¹⁰⁴ Cf. Pritchard, *Anthology* II, p. 148-160. (Poemu s akademskog preveo Robert D. Biggs. Poemu s engleskog preveo Marko Višić).

Navijek vračaru, tumaču snova hodim.

Kad noću ležim, san mi je mučan.

Kralj, bogova istinsko tijelo, svijetlo naroda svog,

Njegovo srce gnjevi se (na me) stišat' se ne dâ.

I kad ih molim ... na me.

Govore skupa, što reći ne bi se smjelo.

Prvi mi zbori: „Učinih da kraj života želi“.

Drugi pak kaže: „Poradih da mjesta svog nema!“ 60

Slično će treći: „Njegov ću položaj zauzet ja“.

„Njegovu kuću uzet ću ja“, četvrti veli.

Peti ...

Šesti će i sedmi progonit njegovu ...

Njih sedam udruže snage,

K'o demon oluje bez duše, poput...

Kao da jedno imaju tijelo, istome cilju teže.

Srce im na mene bijesno, k'o oganj plamte.

Zdušno me kleveću, o meni posvuda govore laži.

Usta mi što čedno zборе, zatvorit' žele. 70

Ja, čija usta pričahu svagda, k'o njemak postah,

Glavu mi gordu, poviše zemlji,

Zebnja uništi, hrabro mi srce.

Ni slabić ne preza, od mojih širokih grudi.

Ruke mi (nekada) jake, ...

Ja što negda ponosno hodih, k'o nitkov posrćem sada.

Od štovana muža, ja robom postah.

Ako li ulicom šetam, prstom upiru na me, 80

Uđem li u dvor, niko ne vidi mene.

K'o dušmana, moj grad me gleda.

Zemlja se grozi, dušmanska posta.

Drug mi zao, i zloduh posta.

U svojoj me mržnji uhodi drug,

Moj bližnji, oštri oružje svoje.

Prisni mi drug, život uništiti' gleda,

<i>Moj rob me na zboru, kleveće javno, ... svjetina uze mi čast.</i>	90
<i>Poznati kada me vidi, na drugu prelazi stranu. Rod moj postupa sa mnom, k'o da i nisam njegov, Ko dobro o meni zbori, grob mu se sprema, Ko loše o meni zbori, počasti prima. Ko mene opada, tome pomaže Bog, ... ko veli: „Bogu hvala“ kad smrt se približi, Tome u hipu, sreću udjeljuje njegov zaštitnik Bog. Nikog uz mene nema, nit' iko razumije mene. Imanje moje, svjetina neznana grabi.</i>	100
<i>Moj kanal, zatrpa mulj, U mom se polju vesela žetvena pjesma, ne čuje više, Grad mi obuze ćutnja, k'o da je dušmanski grad. Dužnosti moje, predaše drugom, Umjesto mene obredim, sad drugi služi. Po danu vapaj, po noći jecaj, Mjesec mi plaćan, godina mračna, Cijeloga dana, k'o golub ječim. [Umjesto pjesme,] uzdišem glasno. Oči mi... [od]stalnog plača, Donji mi od [mnogih] suza, natekli kapci.</i>	110

Tabla 2.

*Tek što se rodih, već mi je mrijet'!
Gdje god se krenem, zlo i samo zlo!
Nesreća moja golema posta, što pravo j' spoznat' ne mogu.
Svom Bogu vapih, lica mi ne pokaza,
Boginju moju zazvah, glavu ne podignu ona.
Ni vrač vražbinom svojom, moj usud ne može kazat'.
Ni tumač snova sa žrtve, usud mi ne može osvijetlit'.
Pomoć od zaqiqu - duha tražih, razbor mi ne dade on,*

Magičar magijom svojom, mog Boga na mene ne smiri ljutnju.
Čudnih li navada, na ovom svijetu! 10

Ja se okrenuh, za mnom nesreća kroči,
K'o da svojemu Bogu redovno žrtvov'o nisam,
K'o da o obroku, svoju Boginju ne zazvah,
K'o da se klanjao nisam, štovanje k'o da niko ne vidje moje,
K'o da sam onaj na čijim usnama molitve, vapaja nije,
K'o da sam onaj što za blagdane ne mariše, za svetkovine
ne znaše.

K'o da žitelj mi štovanju, obredim ne učih,
K'o da blagujuć' jelo, Boga ne zazvah,
K'o da Boginju moju, žrtvu joj u brašnu ne žrtvujuć', zapustih, 20
K'o da sam silnik što s pameti siđe, i svog zapusti Boga,
K'o da sam onaj ko teško se, svom Bogu o zadanu
ogriješi riječ.

Ja za preklinjanje i molitve marih,
Molitva samo, bi mi misao, žrtveni obred,
običaj moj.

Dan štovanja Boga, veselje srca mog,
Ophodni Boginje dan, dobit i uspjeh bijaše moj.
Sreća vladara - radost mi bi,
Pojenje njemu, za me užitak.
Vršenje obreda božjih, na mojem imanju običaj posta,
Svoj narod, da ime Boginje štuje, poučih.
Kraljevske podvige, k'o božje podvige slavih, 30
I ljude štovanju dvora naučih.
Da l' ovo se Bozima sviđa, tako bih željeo znati!
Ono što nekom izgleda dično, možda se Bozima učini sramno,
Što nekom se u duši učini sramno, možda j' Bozima dično.
Ko naum bogova gornjih, pojmiti može?
Ko namjere bogova donjih, razumjet' može?
Kako da ljudstvo, Bogova pute shvati?

*Ko sinoć bijaše živ, jutros je mrtav.
Jednog je trena silan, drugoga skrhan. 40
Jednoga časa radosnu pjesmu si pjeva,
Drugoga jauče, k'o da j' jauk mu zvanje.
Čud ljudi k'o treptaj oka se mijenja.
Kada su gladni, leševim nalik,
Kada su siti, sa svojim Bogom se mjere.
Kad ih sreća ponese, o uzlasku na nebo snuju.
Kad ih nesreća snađe, tuže pod zemlju kako će poč'.*
*Zbunjuje to me, ne mogu da pojmem
što znači to.*

*Oluja k'o da me smoždena šiba! 50
Po meni pogubna Bolest se širi:
Zlokobni Vjetar (s) obzorja granu,
A bolest glave iz donjeg svijeta banu,
Poguban Kašalj napusti Apsû,
Silovit Zloduh napušta É-kur,
[Lamaštu-zloduh] sa Gore siđe,
Grč se [k'o...] rijeka diže,
Nesreća, zamke vrebaju svud.
[Oni zajedno], složno hrupiše na me.
Glavu mi [nište], lobanju možde,
Lice [mi] sjetno, a oči suzne, 60
Vratne mi svijaju žile, zavrću slabašan vrat.
[Grudi mi] lome, mrskaju prsa.
Tijelo mi muče, gle, drhtim sav,
Utroba moja, vrućicom gori,
Crijeva mi mrse... [oni]...mi...
Žuč mi istiskuju, [nutrinu] vade.
Čupaju uda, tresem se sav.
K'o bedem tijelo mi ruše,
K'o rogoz snažni mi svijaju stas,*

Srušen sam poput... na licu mi... 70
Alu-demon mi poput haljine moje
prekriva tijelo,

San se na mene k'o mreža spušta,
Oči mi zure, al' vidjet' ne mogu,
Uši mi otvorene, al' čuti ne mogu,
Nemoć mi obuzima, čitavo tijelo,
Bolest mi hitra, prodire u meso.
Uzetost, ruke mi slama,
Slabost mi, koljena uze,
Stopala moja, ne znaju kročit'
[Udes] me snađe, k'o davljenik gušim se ja, 80
Smrt mi se [bliži], pokri mi lice.
Onom ko pita za me, odgovor ne mogu dati.
Jadanje [moje], obuzdat' ne mogu.
Staviše omču, na usta moja,
Zasun mi zatvori usta.
Meni su „vrata“ zaključana, „mjesto za piće“ strto,
Glad mi je... ždrijelo mi tijesno.
Mrvice (hljeba) jedem, k'o da mi nesreću nose,
Pivo, okrijepa ljudi, mrsko je meni.
Moja se bolest navijek širi. 90
Od gladi pogled, mutan mi posta,
Meso mi blijedo, krvi mi nesta.
Kosti se vide, koža ih pokriva (samo).
Tijelo mi gori... bolest pritiska mene.
Teških dopadnih jada, izlaz je bolan,
Kuća mi tamnicom posta...
Ruke mi nemoćne - tijelo mi postade okov,
Noge mi u mojim verigam stoje.
Bol mi je silna, rana mi teška.
Bič ljuti stalno me bije,

Gone me badljem, oštar mu vrh. 100
Danju mučitelj progoni [mene],
Noću mi odahnut' ne da.
Drhtanje zglobove, rastavi moje,
Uda se raspaše, rasuše sva.
K'o goveče, u izmetu provodim noć,
K'o ovca se u svojoj nečisti kaljam.
Izgonitelj duhova, bolesti ne pojmi moje,
Znamenja moja, zbuniše vrača.
Izgonitelj duhova, bolest ne objasni moju,
Nit vrač predvidi, kraj bolesti moje.
Boga mi u pomoć nema, nit ruku mi pruža, 110
Boginja za me milosti nema, na mojoj nema je strani.
Još grob mi iskopan ne bi, oprema posmrtna spremljena već,
Još smrt mi ne sklopi oči, nikog uz mene da plače nema.
Zemlja govori cijela: »Našto li spade on!«
Zluradu lice se ozari, kad za to ču,
Zluradoj ustrepti srce, kad za to ču.
U duši vidim dan, kad će se žitelji mojoj
Među voljenim mojim, smilovat sunčani Bog.

Da je pogled savremenog čovjeka na ljudski život i svrhu življenja gotovo istovjetan onome od prije četiri hiljade i više godina pokazaće nam moderni pjesnik bola Giacomo Leopardi koje pridružujemo i Giosuè Carduccia i Juan Ramón Jimenéza.

G. Leopardi

Noćna pjesma pastira koji luta po Aziji
 (Canto notturno di un pastore errante dell' Asia)

Što to mjeseče na nebu radiš? Reci mi, što činiš,
Mjeseče tihi?
Dižeš se s večeri i hodiš,

Puste predjele motriš, potom sa neba ideš.
Zar nije premnogo tebi,
Ponovo da vječnim putima nebeskim stupaš?
Nije ti dosadno većma: zar još si željan
Da ove nizije umilno gledaš?
U tvom se razbire životu,
Pastira život.
On sa bjelinom zore,
Ovce kroz polja tjera, pogledom prati
Stado, travu, izvore;
Potom navečer umoran, on se odmara,
Za drugo i nema mâra.
Deder mi mjesece reci: čemu li
Život pastiru služi, kao i
Vama nebeskim tijelim'? Reci mi: kamo će dospjet
Moj ovaj prekratki vrlud,
K'o i tvoj vječiti put?
Starac sjed i iznuren,
Poluodjeven, uz to izuven
S preteškim teretom na svojim leđima,
Planina, preko dolina,
Kamenja oštrog, pjeska dubokog, šikara gustih,
Po vjetru oluji i kada vrućine prže,
I kada hladnoća steže,
Žuri se putem, dahće i trče,
Preko bujice silne i bare,
Pada, ustaje, sve više i više žuri,
Okrijepe nema, odmoran nije,
Razderan on je, poprskan krvlju, a kad li stiže
Onamo gdje put je bio,
Gdje toliko utroši truda, pogled mu pade
Na strašan i golem ponor*.

* Pjesnik misli na smrt.

*I u njeg' padajuć' sve mu zaborav uze.
Takav je, mjeseče djevičanski,
Takav je život nam ljudski.
Rodi se čovjek za muku,
I smrt prijeti rođenju,
Iškusi muku, prikloni paćenju,
U prvom cvjetanju; a na početku samom
Majka i otac vrlji
Stahu tješiti netom rođeno biće,
Kad potom odraste ono,
Jedan ga i drugi svjetovat' stanu da čist
Na djelu bude, a riječi
K'o misli da mjeri,
Da se raduje sudbini ljudskoj:
Bolje usluge roditeljâ,
Svojem porodu nema.
Al' čemu na svijetlo izići dana,
Čemu li živjeti život,
Kako li u njemu utjehu naći?
Ako život je patnja,
Čemu za njime ta naša hitnja?
Bezgrješni Mjeseče, znaj,
Takav je smrtnikâ usuđaj.
Ti smrtan pak nisi.
Pa možda premalo mariš moj za naričaj.
Al' ipak ti, samotni, putniče vječni,
Ako li o tom premišljaš, ti možda uviđaš
Što nam je ovaj život zemaljski,
Patnja, uzdisaj ljudski.
Što nam je smrt ova, bljedilo ono
Strašno od smrti teške,
Odlazak s ovoga svijeta, gubitak
Najdražih ljudi.*

*Meni je znano da znaš
Uzroke svemu, plodove* gledaš
Jutra k'o i večeri bajne,
Tih i beskrajan svemira hod.
Nije ti neznano komu li svoju dražesnu ljubav
Proljeće nanovo daje,
Koga li toplina zrači, kakav li kraj
Ima nam zima s hladnoćom svojom.
Hiljadu stvari znaš, bezbroj novina
Što ih ne spozna pastira duša nevina.
I često kada te gledam
Kako li tiho bdiješ nad tom ravnicom
I cijeli svemir spajaš sa hodom;
Il' pak kad me sa stadom
Slijediš, istim idući stazam';
Il' tol'ke kada na nebu zvijezde gledam,
Pitam se zamišljen jako:
Čemu li tolike zvjezdane luče, ne znam?
Što li je beskrajni uzduh i to duboko
Nebo nam plavo? Opet se pitam:
Čemu li samoća silna? Što li sam ja?
U sebi razmišljam o domu
Golemom jako**,
O cijelom živućem svijetu;
Potom o patnjama mnogim, gibanju silnom
Svake nebeske, zemaljske stvari,
Kako se gibaju krećuć' se stalno,
Vraćajuć' svom se početku.
Tome svrhu i tok
Spoznat' ne mogu, al' tebi
Djevice besmrtna, to sve je znano.*

* Pjesnik misli na svršetak, odnosno na svrhu.

** Pjesnik aludira na vasionu.

*Ja to znam i bolno osjećam,
Da će od mijena što vječno traji,
Da će od mog bića prebolnog
Možda nekakvo dobro il' sreću
Neko imati drugi, ja bit sretan ti neću.
O stado moje, kako se odmaraš, sretno li jesi,
Što za svoju, ćutim, ne znaš za bijedu!
Koliko na tom zavidim tebi!
Ne samo štono bez briga,
K'o da si slobodno, hodiš,
Što nevolju svaku, gubitak svaki,
Pogubnu zebnju, sa srca skidaš,
Već više što čamoću ne proba ti.
Kad se u hladu, na travi odmaraš,
Ti tad, u miru, sretno uživaš;
I tako najveći dio godine
Tebi bez muke mine...
O kad bi govorit' znalo, tebe bih pit'o:
Deder mi reci: zašto se stojeć'
Na dobroj izbi, bezbrižno
Živina zadovolji sva,
A mene, ako bezbrižno stojim, ubija čama?
Kada bih, možda, imao krila
Da nad oblacim' letim
I zvijezde po redu brojim,
Il' k'o munja od vrha do vrha bludim,
Sretniji bih bio, slatko mi stado,
Sretniji bih bio, mjeseče bijeli...*

G. Carducci

Iskonski plač*
(Pianto antico)

*Drvo kojem pružaše
Slabašnu ruku,
Zelenom šipku,
S rumenim cvijetom,
U nijemom, samrtnom vrtu,
Gle, opet ono zeleno,
U lipnju krijepljeno
Toplinom, svijetlom.
Ti cvijet sa stabla (života) mog,
Skrhanog i usahlog,
Ti od života sad mi bezvrijednog
Posljednji, jedini cvijet,
Počivaš u zemlji hladnoj,
Prebivaš u zemlji crnoj,
Sunce te više veselit neće,
Ljubav te moja iz groba podignut neće¹⁰⁵.*

Juan Ramón Jiménez

Hroma djevojčica
(La cojita)

*Djevojčica radosno kliče:
„Čekajte mene, idem po štaku ja!“
Ružice i sunce. Šumica
treptava, mirisa puna, zelenom,*

* Ova tugaljiva pjesmica svoje postanje duguje smrti pjesnikova trogodišnjeg sina. Pjesnika u vrtu sve podsjeća na umrlog sinčića koji je po njemu trčkarao.

¹⁰⁵ Obje pjesme s italijanskog preveo Marko Višić.

jarkom svjetlošću blista. Cvrkuću ptice, lahor se budi.

Djevojčica radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“

Nebo se iz sna, smiraja budi,

U dušu svakom ulazi ono.

Djeca, haljina bijelih, igraju,

klikću, znoje se, posvuda trče!

„Njiše se sve!“

Djevojčica radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“

Oči joj trepte, umjetna noga

viseć' udilj se klati.

Rame joj bolno. Pod krošnjom

jedva sustiže dah. Spušta se na tle.

Smiješi se, plače i opet radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“

Ptičice cvrkuću, nju ne čekaju,

dječica klikte, nju ne čekaju!

Proljeće stiže! Blagdan je onim

što zemljom kroče, onim što nebom lete...

Djevojčica radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“¹⁰⁶

Nakon ovih, životnom radošću i tugom ispunjenih stihova, čut nam je pesimistički dijalog iz drevne Mesopotamije star oko tri hiljade godina:

¹⁰⁶ Pjesmicu sa španskog preveo Marko Višić.

Razgovor gospodara i sluga¹⁰⁷

(I) [„Slugo,] sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ „Kočija [odmah da se doveze], ovdje priveze! U dvor hoću se odvest!“ [Odvezi se, gospodaru, odvezi! Svaka ti želja nek ispunjena bude! Vladar nek naklon ti bude!“

(5) [„Ne, slugo,] u dvor neću se voziti!“
[„Ne vozi se] gospodaru, ne vozi! [U dvor...]
on će te poslat. [U zemlji] (ne)znanoj tebi
dat će zarobit tebe. [Danju i] noću on će
te turbna gledat.“

(II) (10) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“
„Voda mi [odmah da se donese] i tvoja mi ruka je
prinese: ja gostit se hoću!“ [Gosti se,] gospodaru, gosti!
Redovna gozba otvara srce (= oraspoložuje čovjeka).
[Gozbi] što se s užitkom i čistim rukama jede
pristupa Šamaš (*bog-sunce*)“. „Ne, [slugo,] ja se gostiti
neću!“ (15) „Ne gosti se, gospodaru, ne gosti!
Ogladniti pa jesti, ožedniti pa piti, usud je
čovjeka (svakog)!“

(III) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ „Kočija
odmah da se doveze, ovdje priveze! U pustinju hoću se
odvest!“ „Odvezi se, gospodaru, odvezi! Trbuh bjegunca (= *divljači*)
je pun. (20) Lovački pas će kosti salamat, plaha
hahur ptica će gnijezdo savijati; divlji će magarac
što trči sad amo sad tamo...“ „Ne, slugo, u pustinju neću

¹⁰⁷ ANET, 437-438: *A pessimistic dialogue between master and servant.*
(Dijalog s akademskog preveo Robert H. Pfeiffer. Dijalog s engleskog preveo
Marko Višić).

se vozit!“ „Ne vozi se, gospodaru, ne vozi!
(25) Varljiva ćud je bjegunca. Lovački pas će
zube polomit; plaha hahur ptica stanište
[unutar] zida ima, a predjel divljeg magarca
što trči sad amo sad tamo pustinja sama.“

(IV) „Slugo, [sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!]
(od 29. do 31. reda fragmenti)... nedjelo prećutkivanjem potpuno biva.
[„Svog ću neprijatelja] zarobit i smjesta ga u okove bacit.
Dušmana svog ću u zasjedi čekati!“ (35) „Čekaj ga
(u zasjedi), gospodaru, čekaj... Ti kuću sagradit
nećeš. Ko se parniči [ludo] taj kuću svog oca ništi.“

(V)... „Ja kuću graditi neću!“ „Ti je graditi nećeš!“

(VI) [„Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“]
„Na [dušmana riječ ja ću začutati!“] (40)
„Začuti, gospodaru, [začuti! Čutnja je bolja od
govora]. Ne, slugo, na [dušmana riječ ja
neću začutati!“] „Ne začuti, gospodaru,
[ne začuti!] Ako li usnama svojim
ne zboriš... tvoj će se dušman na
tebe ljutit...“

(VII) (45) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“
„Kanim dignuti bunu!“ „Učini (to), gospodaru, [učini (to)!]
Ako ne dignoš bunu što li će biti sa tvojim tijelom¹⁰⁸?

¹⁰⁸ Doslovan prevod glasi: »sa tvojom ilovačom«, to je jest sa tijelom, jer su bliskoistočni narodi, kao što smo vidjeli, vjerovali da su bogovi čovjeka sazdale od ilovače, o čemu up. *Ep o Gilgamešu*, prvo pjevanje, u kojem se, pored ostalog, govori kako boginja Aruru, odnosno Velika majka bogova od ilovače oblikuje Enkidua. Slično vjerovanje susrećemo i u *Bibliji, Geneza 2.7*, gdje se govori kako je Jahve oblikovao »čovjeka od praha zemaljskog« i u nošnice mu udahnuo dah života.

Ko će ti (što) dati želudac da zasitiš?“

„Ne, slugo, ništa prevratno činiti neću!¹⁰⁹!“

(50) [„Ne čini, gospodaru, ne čini!] Čovjek što prevrata se laća biva ubijen il' [zlostavljan], nagrđen il' zaslužnjen i u tamnicu bačen.“

(VIII) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ (55)

„Hoću ljubiti ženu!“ „Da, ljubi je, gospodaru, ljubi!

Čovjek dok ljubi ženu briga i patnji se kloni!“

„Ne, slugo, ženu ljubiti neću!“ [Ne ljubi je,]

gospodar, ne [ljubi!] Žena je zamka (60) žena je -britka- mjedena sablja što čovjeku otsjeca vrat!“

(IX) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“

„Voda mi za ruke odmah da se donese i tvoja mi ruka je

prinese: svojemu Bogu¹¹⁰ žrtvu prinijeti hoću!“ „Prinesi,

gospodar, prinesi! Srećan je čovjek što svojemu Bogu

(65) prinosi žrtvu, (on) zajam na zajam daje!“ „Ne, slugo,

svojemu bogu žrtvu prinijeti neću!“ „Ne prinesi je, gospodar,

ne prinesi! Nauči Boga da kao pas za tobom trči

kada od tebe tražeći zbori: 'Obred mi (poštuj)',

'Ne traži to (po proroštva želji) il' pak što drugo¹¹¹.“

¹⁰⁹ Sličnu misao susrećemo i u *Bibliji, Izreke* 24, 21.

¹¹⁰ Ovdje se misli na Osobnoga boga.

¹¹¹ Ovaj nam pasus nesumnjivo ukazuje da Mesopotamljanin iz prvoga milenijuma prije Hrista (kad je i nastao ovaj dijalog) nije zdušno privržen ni svojemu Osobnom, Ličnom bogu što je bio u najstarijem periodu svoje civilizacije, a kamoli nebeskim, njemu već odavno dalekim bogovima. Njegova je pobožnost do te mjere izbljijedila da Osobnoga boga svodi na razinu običnoga psa! I kao što običan pas zavisi od svoga gospodara tako i Lični bog valja biti ovisan o čovjekovim molitvama i dobrim djelima. Koliko nas ova pobožnost podsjeća na pobožnost homerskog čovjeka koji na usta Homera o vrhovnom bogu sjetnih Helena kaže: *Oče Zeuse, od tebe svirepijeg ne ima boga!*

(X) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ (70)
„Našoj ću Zemlji hranu na poklon dati!“ „Daj, gospodaru, daj!
[Čovjeku što svojoj Zemlji] hranu na poklon daje
njegovo (ostaje) žito, a primanja od zaloga bivaju
brojna.“ [„Ne, slugo,] svojoj Zemlji hranu
na poklon ja dati neću!“ [„Ne daj, gospodaru] ne daj!
Poklanjanje slično ljub[ljenju]... rođenju sina (potomstva) (75)...
oni će slijediti tebe. [Oni će jesti]
žitnicu tvoju i ništiti tebe.“

(XI) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“
„Svojoj ću Zemlji milostinju udijelit!“ „Učini to, gospodaru,
učini! Čovjek što svojoj Zemlji milostinju
udjeljuje - njegova je milostinja u kovčeg
Mardukov dana¹¹²! (80) „Ne, slugo, ja svojoj Zemlji
milostinju udijelit neću!“ „Ne čini to, gospodaru,
ne čini! Na starih se ruševina humke uspenji, po
njima prošetaj, lobanje skorih i davno umrlih vidi:
koja je (od njih) zločinca, dobrotvora koja¹¹³?“

(XII) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!
„Dakle, što li je dobro?“ (85) „Da sebi slomim i tebi vrat,

¹¹² Hoće reći da se čovjekova dobra djela pamte, figurativno rečeno da se zapisuju na pločice koje su se čuvala u posebnom kovčegu u Mardukovu hramu.

¹¹³ Gornji nam pasusi kazuju da u to vrijeme ni dobročinstvo, odnosno dobročinitelj nije više na cijeni, jer se dobročinitelj ni po čemu ne razlikuje od zločinca.

Misao o jednakosti svih ljudi poslije smrti često je bila predmet razmatranja i u drevnoj Heladi što nam, pored ostalog, ilustruje i ona epizoda iz života Aleksandra Makedonskog kad je, prolazeći s vojskom kroz Heladu na nekom groblju ugledao filozofa Diogena kako prebire lobanje. Zapitan od Aleksandra što to radi, odgovori lakonski: „Tražim glavu tvoga oca Filipa, ali nikako da je prepoznam.“

oba ih u rijeku bacim - (To ti) je dobro¹¹⁴.“ Ko li je toliko visok nebo da dosegne? Ko li je toliko širok Zemlju da obujmi¹¹⁵? „Ne, slugo, ubiću tebe i poslati ispred sebe!“ „(Zar) bi gospodar i tri dana poslije mene (željeo) živjet¹¹⁶?“

Gornji Dijalog, nastao na smiraju visoke sumersko-vavilonske, odnosno mesopotamske civilizacije, ukazuje da je sumnja u sve duhovne vrijednosti i ravnodušnost prema vlastitom životu i bogu, stala podrivati sve slojeve društva, gospodare i robove, učene i neuke, samim time potkopavati temeljno duhovno ustrojstvo kao bit svake civilizacije. Do duhovne dekadencije dolazi uslijed raspada-nja, tačnije sloma gornje civilizacije, konkretnije rečeno, društva i društvene zajednice, države, kao njenog nosioca. Do samog pak

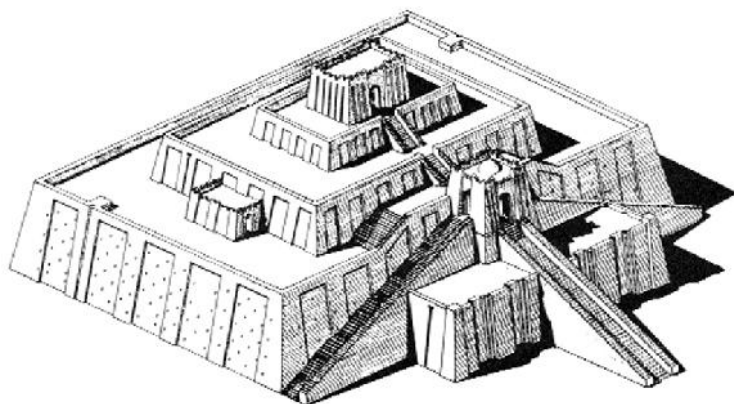
¹¹⁴ Iz pesimističkog odgovora sluge gospodaru nameće se zaključak da u ovozemaljskom životu nema istinskog dobra poradi kojega bi se isplatio živjeti. Dosljedno tome, iz cijeloga dijaloga proističe da je smrt bolja od života i da u njoj valja potražiti izlaz i utočište. Po tome nas ovaj dijalog podsjeća na još čuveniji staroegipatski dijalog iz dvadeset i drugog vijeka prije nove ere nazvan *Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom* u kojem se o smrti kaže:

*Smrt je preda mnom danas...
Kao miris lotosova cvijeta,
Kao predah na obalama pijanstva.*

¹¹⁵ Ovo nam posvjedočuje da Mesopotamljanin iz prvoga milenijuma stare ere kad se mesopotamska civilizacija nalazila na smiraju, uistinu vjeruje u netom iskazanu misao, to jest u prolaznost, ispraznost ljudskih pothvata i u čovjekovu nemogućnost da dosegne do apsolutnog dobra, kao svrhe življenja, koji bi ovozemaljski život činio opravdanim.

¹¹⁶ Posljednji stih mračnu sliku o ljudskom životu koja nam se podaje iz ovoga dijaloga čini potpunom. Ako je, naime, sve *vanitas vanitatum*, i ako nema dobra dostojnog življenja, zašto da čovjek što prije ne siđe u „zemlju nepovrata“, kako Mesopotamljani nazivahu boravište mrtvih.

sloma gornje civilizacije dolazi u prvom redu zbog gubljenja duhovnih kreativnih snaga pojedinaca ili stvaralačkog sloja u društvu, kao osnovnog obdržavatelja neke društvene zajednice i same civilizacije. Slabljenjem i gubitkom kreativnih snaga pojedinaca i grupa dolazi do slabljenja i gašenja u oblasti duhovnog stvaralaštva, u književnosti, arhitekturi, kiparstvu, slikarstvu, itd., čemu je dobar primjer drevna Helada. Dospjevši do toga stanja, pojedinci, narodi i čitave civilizacije završavaju u duhovnom bespuću, što nam dobro ilustruje upravo gornji mesopotamski Dijalog. U takvom stanju, pojedinac, odnosno duša, kako to kaže O. Spengler, „konačno dopijeva u stanje premorenosti, ravnodušnosti i hladnoće. Ponestaje joj želje za daljnjim postojanjem, jedino težeći da napusti svjetlost u kojoj je prebivala hiljadama godina i da utone u tamu primitivnog misticizma, u utrobu, u grob¹¹⁷.“ Riječju, gornji

Ur-Nammuov zigurat;
rekonstrukcija

¹¹⁷. Cf. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, München 1920, t. I, S. 154-155.

Dijalog ukazuje da je sumersko-vavilonska, odnosno mesopotamska civilizacija u prvome milenijumu prije Hristova rođenja, gubljenjem svih duhovnih vrijednosti, de facto izgubila vlast nad pojedincem i društvom, čime je njezin quantum duhovnog života bio nesumnjivo iscrpljen, a njezin curriculum vitae na smiraju, polako ustupajući mjesto novim formama mišljenja. Upravo je to sudbina svih civilizacija koje su imale sreću da se rode, razviju, sazriju i svoje najbolje duhovno blago, pomoću spomenika duhovne i materijalne kulture, predaju novim naraštajima čovječanstva, što je slučaj sa sumersko-vavilonskom, odnosno mesopotamskom i egipatskom civilizacijom, kojima savremeno čovječanstvo ostaje velikim dužnikom u svakom pogledu.

SPISAK SKRAĆENICA ČEŠĆE CITIRANIH DJELA I IZVORA

- T. Jakobson, *Od mita* - H. i H. A. Frankfort. Dž. A. Vilson. T. Jakobsen, *Od mita do filozofije*, „Minerva“, Subotica - Beograd 1967. (prevod).
- R. Kevendiš, *Istorija magije* - Ričard Kevendiš, *Istorija magije*, Beograd 1978. (prevod)
- S. N. Kramer, *Historija počinje* - Samuel Noah Kramer, *Historija počinje u Sumeru*, Epoha, Zagreb 1966. (prevod).
- Langdon, *Semitic mythology* - Stephen Langdon, *Semitic mythology*, Boston 1931.
- M. Višić, *Knjiga mrtvih* - Marko Višić, *Egipatska knjiga mrtvih*, Sarajevo 1989.
- Wooley, *Historija čovječanstva* - Sir Leonard Wooley, *Historija čovječanstva II, Počeci civilizacije*, Naprijed, Zagreb 1966.
- ANET - The Ancient Near Eastern Texts, Princeton 1955, 1969. *Histoire générale des religions*, Paris 1960.

-
- Kramer, *Sum. myth.* - S. N. Kramer, *Sumerian mythology*, Philadelphia 1972.
 - Langdon, *La religion* - Stephen Langdon, *La religion assyro-babylonienne*, obj. u *Histoire générale*, vide supra.
 - Pettinato, *Das altorientalische Menschenbild* - Giovanni Pettinato, *Das altorientalische Menschenbild und die sumerischen und akkadischen Schöpfungs mythen*, Heidelberg 1971.
 - Pritchard, *Anthology* - James B. Pritchard, *Anthology of the Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1976.
 - Sanders, *The Epic of Gilgamesh* - N. K. Sanders, *The Epic of Gilgamesh*, London 1972.
 - Sethe, *Pyramidentexte* - K. Sethe, *Das altaegyptische Pyramidentexte I-IV*, Leipzig 1900-1922.